

**XIINXALA AKAAKUWWAN FOOKILOORII
OROMOO GOMBISA FARDAA KEESSATTI:
AANAA DANDIITTI KAN XIYYEEFFATE**

TAADDASAA HOOMAA

**WARAQAA QORANNOO ULAAGAA DIGIRII
LAMMAFFAA(MA) AFAAN OROMOOFI HOGBARRUU
BARSIIISUU GAMISAAN GUUTTACHUUF QOPHAA'E**

**YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA,
JORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOO HOGBARRUUF FOOKILOORII**

HAGAYYA, 2016

FINFINNEE

Xiinxala Akaakuwwan Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaa Keessatti:

Aanaa Dandiitti Kan Xiyyeeffate

Taaddasaa Hoomaa

**Yuunivarsiitii Addis Ababaa Kolleejjii Namoomaa, Qo’annoo
Afaanotaa, Jornaalizimiifi Qunnamtii Muummee Afaan Oromoo
Hogbarruufi Fookilooriitti Dhiyaate**

Gorsaan: Mulugeetaa Nagaasaa Phd

Hagayya, 2016

Finfinnee

Yuunivarsiitii Addis Ababaa
Kolleejjii Namoomaa, Qo’annoo Afaanotaa, Jornaalizimiifi Qunnamtii
Muummee Afaan Oromoo Hogbarruufi Fookiloorii

Xiinxala Akaakuwwan Fookiloorii Oromoo
Gombisa FardaaKeessatti:
Aanaa Dandiitti Kan Xiyyeeffate

Taaddasaa Hoomaa

Gorsaan: Mulugeetaa Nagaasaa PhD

Hagayya, 2016

Finfinnee

Axeeraraa

Qorannoon kuni mataduree 'Xiinxala Akaakuwwan Fookiloorii Oromoo Gombisa fardaa Keessatti: aanaa Dandiitti xiyyeeffate' jedhu irratti qoratame. Ka'umsi qorannoo kanaa gombisa fardaa keessatti miidhamni qaamaafi duuti darbee darbee osoo jiruu dhalootaa gara dhalootaatti akkka darbu kan godhe maali isa jedhu adda baafachuuf fookiloorii irratti xiyyeeffachuun qoratame. Kaayyoo gooroon qorannoo kanaas akkaataa Dorson (1972) fookiloorii qoqqoodeen, Fookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessaa xiinxaluudha. Kaayyoo gooreen akaakuu fookiloorii gombisa fardaa keessaa adda baasuu, Faayidaan fookiloorii tarreessuu, Yoomessa fookilooriin itti tajaajilu addessuu, qooda fudhattoota adda baasuu, naamusa fookilooriin keessatti tajaajiluufi Jijjiirama fookiloorii irratti mullatu ifa gochuudha. Barbachisummaan firii qorannoo kanaa, namoota gara duraatti qorannoo gaggeessaniif, kitaaba barreessaniif, galmee jechaa qopheessaniifi ciicata ta'uu danda'a. Qorannoo kun gosa qorannoo ibsaa ta'ee mala akkamtaa /qualitative description/ fayyadame. Iddatteessuu qorataan gargaarame mala iddatteessu akkayyoofi iyyaafannaa /purposive and snowball sumpling/ ta'ee namoota kallattiin gombisa fardaa taphatanfi fookiloorii Oromoo waliin hariiroo qaban kan baadiyyaa keessa jiraatan namoota 12 irratti xiyyeeffachuun ragaan afgaaffiin 26/3/2008 - 4/6/2008 jidduutti fudhatameera. Daawwannaan yoomessa uumamaa yeroo gombisni fardaa keessatti raawwatu Sadasa 12fi 21 Daannisaafi Gaaleessatti, Mudde 19 Hubatotti, Amajjii 21 Danditti gaggeeffamee jira. Akkasumas yaboo haqa qabeessa ta'e kaa'uuf akka tolu bargaaftiin WATO keessaa namoota 2 irraa rgaan fudhatameera. Ragaan argame kunis eega xiinxalamee qaacceffamee argannoon isaa: Akaakuun fookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessa jiran, 1^{ffaa} Afoola /Oral Literature/ Fkn eebba, sirba, makmaaksadha. 2^{ffaa} Meeshaa aadaa /Material culter/ Fkn mi'a fardaa, kal'ee gosa gosaan, daabee, gaachana, alangaa, ulee, farda bifaan, dirree/araddaa/, nyaata aadaafi kkf dabalata. 3^{ffaa} Duudhaa /Custom/ sirna gombisa fardaa, mirgaan yaabbachuu 4^{ffaa} Aartii sochii/FolkArt/fkn sochii yeroo sirbaa, ragada, sochii farad irraa, akkaataa darbannaa uleefi akkaataa qolannaa waraansaati. Faayidaan fookilooriwwan kuni kennan: aadaa barsiisuuf, walitti dhufeenya cimsuuf, jabina qaamaatiif/ fayyummaaf/, bareedinaaf, Ogummaa ykn kalaqa sammuu jajjabeessuufi kkf fayyadu. Yoomessi isaan tajaajilan, yeroo qophii sirnaa, sirna tapha kessattifi sirna tapha booda ta'ee achirratti kan qooda fudhatan diiraafi dubartii dabalatee daa'imman, dargaggoota, ga'eessotafi maanguddootadha. Naamusni tapha keessaa eebbaan eegalama, yakkaan walhimanaan hinjiru, faradfi namni kufe hin waraanamu. Fookiloorii Oromoo Gombisa fardaa keessatti argaman irratti sababa siyaasaa, barumsa jabanaa/qaroominaa/, dinagdeefi amantii irraa kan ka'e jijjiiramni isaani ni mullata. Keessattu akkuma boqonnaa 4 jalatti fakiin ibsame, mi'aayina gatii lafaa irraa kan ka'e dirreewwan gombisni fardaa irratti taphataman investimantii garaa garaaf kennamaa waan jiraniif yeroo dheeraaf akka kannaan yoo itti fufe iddoo itti taphatan dhabuu irraa kan ka'e dhaabbachhu akka danda'u nama hin mamsiisu. Kana irraa kan ka'e qorataan qabxii gara gara irratti qaamni ilaallatu akka hojjatuuf yaboo kaa'ee jira. Isaan keessaa rakkoo olaanaa kan ta'e saamamuu dirree ilaalchise qabeenyumaan isaa Waajjira Aadaafi Turiizimii (WAT) jala osoo galee saamichi lafa gombisa fardaa dhaabbachuu danda'a jechuu qorataan eeree jira.

Galata

Hundaa olitti qorannoo kana bifa kanaan hojjadhee akkan xumuruuf hanga dhumaatti kan nagargaare Waaqa Uumaa guddiseen galateeffadha! Itti aansuudhaan haala gaariin natti dhiyaachuun beekumsa qaban osoo hinqusatiin kannagorsaniifi sirreeffama hojii kootiif gargaasa guddaa taasisaaturan Mulugeetaa Nagaasaa (PhD) baay'een galateeffadha. Karaa biraatiin hojii koo irratti najajjabeessaa kanturte haadha manaa koo aaddee Gannat Abbabaatiif galanni koo guddaadha. Dabalees funaansa ragaa irratti suura kaasuufi , sagalee waraabuun kan nagargaaraa ture ilma koo Roobaa Taaddasaa dabalee galateeffachuun barbaada. Haluma kana fakkaatuun funaansa odeeffannootiif gandoota baadiyyaa iddoowwan adda addaa jiran keessatti haala naaf mijeessuunfi odeeffannoo kennitoota naaf beellamuun deeggarsa gochaa kanturan barsiisa Tarreessaa Leellisaa, barsiisaa Dhaabaa Tulluufi barsiisaa Magarsaa Tuujjootiif galanni koo xiqqaamiti. Dhuma irratti barreeffami koo unka barreeffama qorannoon tokko qabaachuu qabu akka guutu kan naaf qideessite barreesituu Firehiwoot Daanyeeff galanni koo guddaadha.

Gabaajeewwan

BBO	- Biiroo Barnoota Oromiyaa
WMMDAD	- Waajjira Maallaqaafi Misooma Dinagdee Aanaa Dandii
MOE	-Minster of education
WATO	- Waajjira Aadaafi Turiizimii oromiyaa
W AT	- Waajjira Aadaafi Turiizimii
WBAD	-Waajjita Barnoota Aanaa Dandii
WBLAD	- Waajjira Bulchiinsa Lafaa Aanaa Dandii
WKAD	-Waajjira Kominikeeshinii Aanaa Dandii

Baafata

Gabaajeewwan.....	iii
Baafata	iv
Baafata Gabatee	viii
Gabatee	viii
Baafata suuraa.....	ix
Suuraa	ix
Baafata Caatoo.....	ix
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1. Seenduuba Qorannoo.....	1
1.1.1.Haala Waliigala Naannoo Qorannichaafi Jireenya Uummataa.....	4
1.1.2.Hidda Dhaloota Qubsuuma Oromoo Aanichaa.....	8
1.2. Ka’umsa Qorannoo.....	10
1.3. Gaaffilee Bu’uura Qorannoo	11
1.4. Kaayyoo Qorannoo.....	11
1.4.1.Kaayyoo Gooroo	11
1.4.2.Kaayyoo Gooree:	11
1.5. Barbaachisummaa Qorannoo.....	12
1.6. Daangaa Qorannichaa.....	12
1.7. Hanqina Qorannoo.....	13
BOQONNAA LAMA: YAADARIMEE YAAXINAAFI SAKATTA’A BARRUU	14
2.1. Yaadarimee Yaaxinaa /Conceptual Theory/.....	14
2.1.1.Yaaxina Faayidaa (Functional Theory).....	14
2.1.2.Yaaxina Xiinsammuu (Psychoanalytical Theory)	14
2.1.3.Yaaxina Yaadaa (Ideological Theory)	15
2.1.4.Yaaxina Seen-Naannoo (Historical GeographicaTheory)	15
2.1.5.Yaadrimee Tapha Aadaa (Concept Of Folk Game).....	16

2.2.Sakatta’a Barruu /Review of Related Literature/	16
2.2.1.Maalummaa Fookiloorii.....	16
2.2.2.Gosoota Fookiloorii	17
2.2.2.1. Meeshaa Aadaa (Material Culture)	19
2.2.2.2. Aartii Sochii (Folk art).....	20
2.2.2.3. Duudhaa (Folk Custom).....	20
2.2.2.4. Afoola (Oral Literature).....	21
2.2.3.Faayidaa Fookiloorii	21
2.2.3.1. Faayidaa Ispoortii.....	22
2.2.3.2. Faayida Ispoortii Aadaa	23
2.2.3.3. Fookiloorii Ispoortii Aadaa Keessatti.....	25
2.2.3.4. Jijjiirama Fookiloorii.....	25
2.3. Sakatta’a Qorannoo Wal Fakkii	26
2.3.1.Gombisa Fardaa	26
2.3.1.1. Afoola Gombisa Fardaa Keessatti Ga’ee Qabu.	27
2.3.1.2. Meeshaa Aadaa Gombisa Fardaa Keessatti Ga’ee Qaban	28
2.3.2.Yoomessa Gombisa Fardaa.....	29
2.3.3.Qooda Fudhattoota Gombisa Fardaa	29
2.3.4.Qaawwa Qorannoo Walfakkii.....	30
2.3.5.Tokkummaafi Garaa Garummaa Qorannoo Walfakkiifi Qorannoo Kanaa	31
BOQONNAA SADII: IJAARSAAFI MALA QORANNOO	32
3.1. Saxaxa Qorannoo.....	32
3.2. Amala Qorannoo	32
3.3. Irraawwatama	33
3.4. Madda Odeeffannoo	33
3.5. Mala Iddatteessuu.....	34
3.6. Yoomessa Qorannoo	35

3.7. Meeshaalee Funaansa Ragaa	35
3.7.1.Afgaaffii	36
3.7.2.Daawwannaa	36
3.7.3.Bargaaffii	37
3.8. Adeemsa Funaansa Odeeffannoofi Qaaccessa Ragaa.	37
3.8.1.Adeemsa Funaansa Odeeffannoo.....	37
3.8.2.Qaaccessa Ragaa	38
3.8.3. Qindeeffama Qorannoo	39
3.9. Muuxannoo Dirree.....	40
3.9.1.Meeshaa Sagaleefi Suuraa	40
3.9.2.Naamusa Ogummaa	40
BOQONNAA AFUR: QAACCESSAAFI HIIKA RAGAA	41
4.1. Haala Walii Galaa	41
4.2. Akaakuu Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaa Keessaa Jiranii.....	41
4.2.1. Meeshaa Aadaa (Material Culture)	42
4.2.1.1. Mi’a Fardaa	43
4.2.1.2. Gaachana	45
4.2.1.3. Alangaa	46
4.2.1.4. Kal’ee /luffisaa/	46
4.2.1.5. Zinnaara.....	47
4.2.1.6. Farda.....	49
4.2.1.7. Dirree Guluffii	52
4.2.1.8. Nyaata Aadaa	53
4.2.1.9. Tajaajilla Meeshaan aadaa Gombisa Fardaa Keessa Jiran Qaban.....	55
4.2.1.10. Yoomessa Meeshaa Aadaa Gombisa Fardaa keessaa	56
4.2.1.11. Ga’ee Qoodafudhattoonni Meeshaa Aadaa Gombisa Fardaa Keessaa Irratti qaban.....	57

4.2.1.12. Jijjiirama Meeshaa Aadaa Irra Jiru.....	58
4.2.2. Afoola /Oral Literature /	63
4.2.2.1. Faayidaa Afoola /Oral Literature /	63
4.2.2.3. Yoomessa Afoolli Gombisa Fardaa KeessaTajaajila itti Kenu	65
4.2.2.4. Ga’ee Qooda Fudhattootaa Afoola Gombisa Frdaa Keessaa Irratti	77
4.2.2.5. Jijjiirama Afoola/ Oral Literature/ Irratti Mul’atan.....	77
4.2.3. Duudhaa/Custom /	77
4.2.3.1. Faayidaa Duudhaa /Custom /	78
4.2.3.2 Yoomessa Duugaan Gombisa Fardaa Keessafi ga’ee qooda fudhattootaa....	79
4.2.3.3. Jijjiirama Duudhaa /Custom/ Irratti Mul’ate	80
4.2.4 .Aartii Sochii /Folk Art/	80
4.2.4.1. Faayidaa Aartii Sochii /Folk art/	82
4.2.4.2. Yoomessa Aartii Sochii Gombisa Fardaa Keessafi Ga’ee Qooda Fudhattootaa	83
4.2.4.3. Jijjiirama Aartii Sochii/ Folk Art/ Irratti Mul’ate.....	83
4.3 Naamusa Fookiloorii Oromoo Waliin Gombisa Fardaa Keessa Jiru	84
4.4. Firii Qorannoo Gabaabinaan	85
BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, GUDUUNFAAFI YABOO	89
5.1. Cuunfaa.....	89
5.2. Guduunfaa.....	89
5.3. Yaboo.....	92

Wabiilee

Dabaleewwan

Baafata Gabatee

Gabatee	Fuula
Gabatee 1: Qaaccessa akaakuu fookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessa	42
Gabatee 2 yoomessa meeshaan aadaa keessatti tajaajilu.	57
Gabataa 3. Qaaaccessa sirba gombisa fardaa keessa jiran	65
Gabatee 4. Yeroo afoolli gombisa fardaa keessaa itti taphatamu	66
Gabatee 5: yoomessafi qooda fudhattoota duudhaa gombisa fardaa keessatti mullisau.....	79
Gabatee 6: Akaakuwwan aartii sochii gombisa fardaa keessafi faayidaa isaanii	82
Gabatee 7: yoomessa aartii sochiifi ga'ee qoodafudhattoota.	83

Baafata suuraa

Suuraa	Fuula
Suura 1: Oromiyaafi Godina shawaa Dhihaa	7
Suura 2: Aanaa Dandii	8
Suura 3. Mi'a fardaa	45
Suura 4. Meeshalee gombisa fardaa hidhatam	48
Suura 5: Gombisa fardaa	50
Suura 6 Farda yeroo utaalchisan	50
Suura 7: Farda yeroo cidhaafi hookkara warra du'aaf oolchan	51
Suura 8 Fardaa imaltuu aadda addaatiif dubartuunni fi namni dadhabaan yaabbatu	51
Suura 9: Farda dhimma hojii midhaan dhahisa, fe'isaasi gaarii harkisuuf yeroo oolchan	51
Suura 10: Suura haala sochii diree	52
Suura 11: Nyaata aadaa	55
Suura 12 : Jijjiirama mi'a fardaa	58
Suura 13. Jijjiirama Gaachana	59
Suura 14. Jijjiirama kal'ee	60
Suura 15 : Goodaa Awaash	61
Suura 16: Teessuma lafaa naannoo Haroo Dandii Kan duriii	61
Suura 17: Teessuma lafaa naannoo Haroo Dandii Kan ammaa	62
Suura 18: Jijjiirama dirree	63

Baafata Caatoo

Caatoo : Hidda dhaloota Kuushii hanga ammaa	9
---	---

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1.Seenduuba Qorannoo

Waa'ee seenaa guddina fookiloorii tokkoo qorachuun dura calqaba isaa irraa ka'uun sirriitti hubachuufi haala sirrii ta'een itti waa'ee ba'uuf gargaara. Hawaasnni adda addaa akkuma aadaan isaas gargar ta'e, qorannoo fookiloorii isaatiinis adda adda ta'uu mala. Haaluma kanaan kan uummata Oromoo yooilaalle akkuma lakkoofsi uummatichaa hedduu ta'e fookilooriin isaas akka bal'atu nama hin shakkisiisu. Kana irraa ka'ee fookiloorii Oromoo tarreessuun akka urjii lakkaa'uu ulfaatullee akka fakkeenyaatti aadaa nyaataa, uffannaa, fuudhafi heerumaa, waaqeffannaa, walgargaarsaa, hawaasummaa, sirna awwalchaafikanneen biro hawaasichi guyyaa guyyaan dalagu kaasuun nidanda'ama. Kanas hiika hayyooni biyyoota gara gara itti laatan irraa ka'ee babal'isuun qorattoonni hedduun itti hirmaatanii jiru. Kana hunduma isaanii ilaaluun waan hin danda'amneef muraasa yoo ilaalle:

Dorson (1972) yeroo ibsu William John Thomashambaaleen baay'ee dulloomoon (antiquities) kuni 'folklore' (afoola) akka jedhamaniif yaada kenne. Kanaaf biyya Ingiliz keessattis, qorannoo afoolaa keessatti aadaa hambaalee seenaa baay'ee dulloomoo tahan qorachuutu ture. Taylor(1973)afoolli seenaan ilma namaa, "*simple, savage, barbarism, civilization*" keessa dabaree dabareedhaan keessa taree akka dhufe agarsiisuu danda'a jedha. Malli qorannoo Taylor, seenaafi guddina ilma namaa akka waliigalaatti, duubaa gara fuula duraatti ilaala jechuudha. Fooyya'aa deemuu ilma namaa kana ammoo nuuf mirkaneessuu kan dandahu hafteewwan duudhaa uummataa afseenaatiin darbaa daddarbaa dhufanidha. Taylor, Kanaafis, fookiloorii yoo ibsu, *saayinsii seenaa (historical science), duudhaafi barsiifata hawaasaa dorgomsiiisuufi adda baasuuf hawaasa ammayyaa qoratudha*, jedha.

Alamituufi Alamaayyoo (2010). Elliot Oring, (1986:6) wabeeffachuun yeroo ibsan: "*Jechi 'folklore' (afoola) jedhu, meeshaalee durii jiraattota baadiyyaa biraa argamee jireenya durdurii uummata tokkoo mul'isuuf dandahuuf moggaaffame*" jechuun ibsu.

Qorannoo afoola biyyoota sadii kan Jarman, Ingiliziifi Ameerikaa akka fakkeenyaatti yookaafne; qorannoon cimaan kan har'a folklore jedhamee beekamu irratti kan adeemsifamu jalqabe xumura jaarraa 18ffaa keessa biyya Jarmanitti. Yerichi bara miira "Romantic and Nationalistic" jedhuun beekama.

Applebee, Andrea.*etal.*(2003) keessatti waa'ee fookiloriiFriedrich bu'uureffachuun *"Folklore reflect the experience of child hood, unsophisticated societies, and common people"* jedhuun ibsu. Namoonni kuni garee warra Roomaantiikiyyoo ta'an, warri 'Romantics' sirba (folk song) hawaasa keessaa sassaabuudhaan ogbarruun biyyooleessaa (national literature) akka jajjabaatuufi cimaaa akka deemuu hojjechaa turani.Warri 'Nationalist' immoo duudhaa namadurii ibsuufi irra deebi'anii hubachuuf afoola sassaabaa turani. Keessumaayyuu afoola Jarman, dhufaatiifi babal'ina Griik, Roomaafi qaroomina kiristaanaa waliin walqabatee, (mythology) bade deebisanii ijaaruuf gara afoolaatti fuulaa isaanii deebisanii akka turan seenaan nimirkaneeessa.

Kanaafis, namoota baadiyyaa qonnaan bulan (peasants) kanneen ilaalchi magaalaa beekumsa isaanii ganamaa (indigenous) kan hinfaalle akka madda odeeffannootti gargaaramaa turani.

Duudhaan, oduun durii, sirbaafi haalli dubbii isaanii raacatii jireenya hawaasa durii ofkeessaa qaba yaada jedhu irraa argachuuf odeeffannoo argamu qaaccessuudhaan, durdur hawaasni lafa sanarra ture maal akka fakkaatu duuba deebihanii ilaaluun akka dandahamu dursanii warrii hubatanii itti gargaaramani warra Jarmani.Jacob Grimm (1785-1863)fi Wilhelm Grimm (1786-1859) oduu durdurii walitti qabanii maxxansiisutiin barnoota afoola Jarman keessatti baay'ee beekamoodha. (Dundes, 2007).Qornnoo afoola Ameerikaa keessatti immoo, waa'ee afoolaa keessaa yaadarimee 'lor' irratti xiyyeeffatu. Qurata Afoola Ameerikaa keessatti, fookilooriin qabeenya kanneen hinbaratinii akka ta'etti yaadama ture. Hayyuun xinaadaa (cultural anthroplogy) Ameerikaa Robert Redfield 'folk society'n amala addaa waan qabuuf isaan irratti xiyyeeffatamuu qaba jedha. Akka inni jedhutti, (folk society) baay'ee walfakkaatu; hawaasa garee isaanii ala tahe waliin walitti dhufeenyi qaban baay'ee daanga'aadha; amalaafi ilaalchi isaanii walfakkatu.Hayyuun Redfield immoo jecha 'folk' jedhu kana sadarkaa sadarkaatiin kaa'a.Isaanis: Hawaasni duri (primitive society) kanneen baadiyyaa (peasants) caalaa 'folk'idha jedha.

Kanneen baadiyyaa immoo, kanneen magaalaa caalaa 'folk'idha jedha.Jechi "folk" jedhu yoo ibsamu: garee namoota kamiillee ta'e, kanneen yoo xiqqaate waan tokko kan walitti isaan hidhu qabanidha jedha. Kan walitti isaan qabsiisu kan fedhe yoo ta'ellee, gareen sun barsiifata eenyummaa kooti jedha.

Bauman (1992: 147) gareen tokko barsiifata waliinii eenyummaa waliinii isaanii irratti bu'uureffame qabaachuun folk(hawaasa durii) sana ibsuu keessatti ulaagaa barbaachisaa akka ta'es ni ibsa. Qorannoon afoola Ameerikaa erga Dorsonfi Dundes hojii isaanii isa guddaa barreessanii booda guddina gaarii agarsiisaa dhufeera. Kitaabni kunis dhimmoota afoola sabaafi amantaa, afoola hojii, afoola daa'immaniifi afoola sirbaa irrattis namoota qorannoo afoolaa reefu eegalaniif jalqabbii gaarii ta'eera.

Fitsum (2013) UNESCO wabeeffachuun fookilooriin walitti qabaa ykn waliigala barsiifataaadaa hawaasa tokkoo kan dhuunfaan ykn gareen ibsamu, fedhii hawaasaa calaqisiisuun beekamu akkasumas eenyummaa aadaa kan mullisu, afaaniffaan bifa sirbaa, ragadaa ykn shubbisaa, taphaa, barsiifataa, sirna ayyaaneffanaa, duudhaa, ogummaa harkaafi kkfniin akka darban ibsee jira. Karaa biraa Dundes (1973:33) taphni aadaa (folk game) akka wiirtuu leenjii waraanaatti tajaajilaa akka ture ni ibsa. Kunis: *"Games, Ispoorts, and war form a common continuum. With game at one end and war at other end."* Ibsi kuni bara durii loltoonni iddoo adda bahee waa'ee waraanaa itti leenji'ian akka hinqabanefi taphoota aadaa kanaan waraanaaf akka kaadhimaman namatti agarsiisa.

Misgaanuu (2011:17) fokilooriin dhaloota darbeefi kan amma riqicha ta'ee wal qunnamsiisa. Kan jechuu hambaalee bara durii turaniifi bara ammaa jira dhaloota har'aatti agarsiisuun maalummaa uummatichaa akka waliitti fidu ibsee jira. Sims (2005:14) *"..folklore is an important mechanism for maintaining the stability of calture"* jechuun yaada kana dhugoomsa. Kanaaf fookilooriin hawaasa tokko keessatti kallattii hedduutiin akka waa gumaachu mirkaneessa. Fookiloorii gargaaramee hawaasni walbarsiisa, duudhaa isaa toora qabsiisa, fooyyessa, waa'ee eenyummaa seenaa isaa addunyaa beeksifata, ittiin bashannana, walbashannansiisa. Hawaasni yeroo ammaa seerawwan, amantiifi siyaasaan walbulchuudhaaf dhakaa bu'uura kan ta'e bekumsa fookilooriiti.

Karaa biraafookilooriin waan hawasni jiruufi jireenya isaa toora qabsiisuuf, beekumsa ganama (indigeneous knowledge) gargaaramee, kalaqee gamtaatiin itti gargaaramu mara akka ilaallatu yaada olii irraa hubachuun nidanda'ama.

Fiqaaduu (2007) Fekede (1998:10) wabeeffachuun yeroo ibsu, hawaasa keessatti seenaa, duudhaa, falaasama,ogummaa saba tokkoo hubachuufi ajaa'ibsiiffachuuf

fookiloorii sabichaa qorachuun kan nama hin shakkisiifne ta'uu ibsee jira. Haaluma kanaan sabni Oromoo haala jireenya isaa, duudhaa, aadaa, safuu fi ogummaa isaa kan ittiin ibsatu fi dhaloota itti aanuuf kan dabarsu fookiloorii mataa isaa akka qabu ni beekama. Isaan kunis akka Dorsen (1972) ibsetti, afoola (*oral literature*) waanta aadaa (*material culture*) duudhaawwan hawaasaa (*Social Folk Custom*) aartii sochii qaamaa (*Folk Art*)jedhamuun beekamu.Gosoota fookiloorii kanaibsuu kan danda'u gombisa fardaa irratti beektonni ibsa adda addaa laatani jiru. Fakkeenyaaf Getaachoo, et al.(2005) fi Birraatuu (2010) balaa ykn sababa gombisa fardaatiin walqabatee dhufuu daa'uu irratti xiyyeeffachuun ibsa laatan.Xannaa (2013)n Pankhurt (1970) Paulos (2011)fi Key (1926)fa'anzaasaa gombisa fardaa irratti xiyyeeffachuun hojjatan. Keessattuu Pankhurt (1970) ibsa isaa keessatti waa'ee gobisa fardaa kallatii aadaa Oromoo tiin osoo hin taane akka aadaa Abisiiniyaatti ta'etti goonfachiisee akka ibe nikaa'a.

Fookilooriin saba tokkoo kallattii adda addaatiin tajaajila kenna. Kan saba Oromoos bal'inaan kan tajaajiluu bifa garaagaraatin ta'a. Isaan keessaa tokko afoola /Oral literature/ fayyadamee naamusa, Safuu,duudhaa fi ogummaa isaa ittiin barsiifata. Kana gochuun immoo fedhii, hawwiii, jaalala fi kabaja sabni kun qabu dhaloota durduriitti fayyadamee barsiisa.

1.1.1. Haala Waliigala Naannoo Qorannichaafi Jireenya Uummataa

- Moggaasa Maqaa Aanichaa

Maqaan aanichaa “Dandii” kan jedhamu mogaasa kan argate waan tokko tokko irraa ka'eeti jedhama. Kunis akka maanguddoonni muraasni jedhaniti bishaa haroo Dandii kan bocni isaa lakkoofsa saddeet fakkaatu fakkiin isaa dabalee keessatti duuba waraqaa qorannoo kanaa jiru irraa ka'ee moggaafame jedhu afgaaffiidhaan maanguddoo aanaa Dandii kan ta'e obbo Digaafee Mullataa.gaafa 23/3/2008 sa'aa 5:00 irraa kan argame.

Karaa biraa immoo teessuma lafa isaa irraa kan ka'ee aanicha keessa karaan irra adeeman ykn daandiin kallattii afuriin waan keessa darbuuf daandiin irra adeeman baay'atee waan mul'ateef aanaa Dandii jedhamee moggaafame warri jedhan nijiru. Odeeffannoon kuni karaa afgaaffii Obbo Fissahaa Tuujjoo qoteebulaa ganda Qabaa irraa gaafa 28/5/2008 sa'aa 9:00 fudhatame.

- Aadaa,Afaanfi Amantii Uummata Aanichaa

Walumaa galatti ummatni Aanaan Dandii keessa jiraatau: uummatni Oromoo %91.97, ummanni Amaaraa %6.37fi sablammoonni biro % 1.12 ta'n keessa jiraatu.Akkasumas afaanonni aanicha keessatti dubbataman Afaan Oromoo %93.17 Afaan Amaaraa %6.37fi afaanonni biraa %0.46 akka ta'an Ejensiin Istaatiksii Biyyoolessaa (2009) ifa godheera. Uummanni aanaa Dandii keessa jiraatu aadaa Oromoo hedduu isaa kabajaa hanga yoonaa tureera.Isaan keessaa muraasni Sirna Gadaa, Sirna Irreensaa fakkeenya laga Awash irratti gaafa Masqalaa ni Irreenfatu. Sirna Ateetee bulfannaa, sirna gumaa bituu, sirna fuudhafi heerumaa, sirna kabaja ayyaana masqalaa, Ukee, Qaammee dubaraa, gombisa fardaafi kkf uummata aanichaatiin ni kabajamu.Nyaanni aadaa aanicha keessatti argaman cuukkoo, qorii, cacabsa, irradiibaa, gursoddomee, kochee, waadii, itittuu, marqaa, akaa'yii, bulbula dammaa, dhodhoobboo, sukkuummaafi kkf ni argamu.Uummanni aanichaa amantii Ortodooksii, protestaaniirrfi waaqeffataa duukaa bu'a. Haaluma kanaan akka ragaan waajjira kominikaashinii Aanaa Dandii ibsutti Ortodooksiin %88.42 Pirotestaantiin %3.66 Waaqeffataafi Kanbiroo%7.66 nita'u jedhama.

(Maddi Waajjira Komunikeeshinii aanaa Dandii gaafa 17/4/2008 sa'aa 3:30).

- Dinagdee Aanichaa

Anichaa keessaa lafa qonnaaf oolu hektaara 71,836, lafa dheedichaaf oolu hektaara 20,828, lafa bosonaa hektaara 9339, lafa bishaaniin uwwifame hektaara 805fi kan biroo oolu hektaara 2621 qabdi. Akkasumas mana barumsaa sadarkaa tokkoffaa 60 , sadarkaa lammafaa 5fi qophaa'ina 1 qabdi. Aanaan Dandii akka ragaan Ejensii Istaatiksii Biyyoolessaa bara 2005 gabaasa toora interneetii irratti addeessetti baayinni uummata aanichaa 255,899 keessaa dhiira 129,226 dhalaa 126,607 akka ta'an gabaasera. Akkasumas uummata 29,602 (% 11.57) magaalaa keessa kan jiraatan yoota'u uummanni 226,294 (%88.43) baadiyyaa keessa iddoo gara garaa jiraatu.

Jireenyi uummataa dinagdee qonna aadaa irratti kan hundaa'edha.Kunis qonna aadaafi horsiisa beelladaa lakkoofsi isaanii daanga'en jiraatu. Haalli qilleensaa aanattii baddaafi badda dareedhaaa. Gosti midhaanii adda addaatu aanicha keessa biqila.Isaanis: garbuu, xaafii, qamadii,boqqoolloo, gaayyoo, baaqelaa, atara, shumburaa, missiraafi kkf yoo ta'an kuduraafi muduraan immoo kan akka moose, shunkurtaa gara garaa diimaafi baaroo, qullubbii adii, raafuu gurraachaafi

maraa,hundee diimaa,kaarotafi kkfdha horiin gaafaafi kotteduudaanis baayinaan ni argamu.Isaanis: farda, harree, gaangee, re'ee, hoolaafi horiin hedduminaan ni jiraatu.

(Maddi Waajira Maallaqaafi Misooma Dinagdee Aanaa Dandii (MMD) galmee kutaa karoora irraa gaafa 17/04/2008 sa'aa 9:00 kan fudhatame.)

- Turiizimii Aanichaa

Iddoowwan seenaqabeessa ta'an:

Bosona Cillimoo lafa kektaara 5000 hanga 6000 uwwisee jiruufi, Bosoni Cillimoo mukeewwan gosa adda addaa 44fi bineensonni bosonaa gos 20 kan akka weennii, jaldeessaa, qamalee, kuruphee, bosonuu, waraabessa, xaddee, shattafaa, amaagootaa,sardiiddoo booyyee,karkarroofi kkf yoo ta'an allattonni gosa garaagaraa 130 tanis keessatti niargamu.Akka fakkeenyaatti sinbirroota akka *jorroo* baalleen ishii bareedinaaf oolufi ittiin sirban, *cuquliisa*, sinbira eegee dheeraafi kanneen biroo baay'inaa nijiru. Bineessoniifi allaattonni kan jiraatan bosona keessa yoo ta'u yeroo ammaa bosonni Cillimoo sababa qoranii, ijaarsa manaafi lafa qonnaa babal'isuuf jecha ciramaa waan jiruuf lakkoofsi bineessota bosonaafi sinbirroota miidhagoo ta'an kuni illee xiqqaachaa demaa jira.

Haroo Dandii lafa hektaara 820 gadifageenya 50m qabuufi kan gaarreen gurguddoo olka'insi isaanii sarara sirrii galaanaa irraa 2900m ta'an sagaliin marfamee iddoo dhooqa keessatti lakkoofsa saddeet fakkaatee kan uumamaan bonaa ganna argamu.Suura 14 irraa hbachuun ni danda'ama.

Masaraa mootummaa Kan bara weerara xaaliyaanii ijaarame bosona cillimoo kessatti argamu ta'ee magala Giincii irraa kallattii kaabaatiin naannoo kiilometira 7 fagaata.

(Maddi Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Dandii irraa Gaafa 20/4/2008 sa'aa 5:00 kan fudhatame)

- Teessuma Lafa Aanichaa

Argamni aanaan Dandii magaalaa guddoo Oromiyaa kantaate Finfinnee irraa kallattii dhihaatiin argamti. Magaalaa guddoon aanaa kanaa Giinciidha. Magaalli Giincii Finfinnee kara dhihaa fageenya kiilometira 78 irratti argamti Bal'inni aanaa kanaa hektaara 106, 428 yoo ta'u gandoota baadiyyaa 47 fi kan magaalaa 8 qabdi.

Aanaa Dandii kan daangessan Kaabaan Aanaa Jalduufi Ilfataa, Kibbaan Aanaa Dawoo, Iluufi Wancii, Dhihaan Aanaa Amboo, Bahaan Aanaa Ejeree daangeffamtee argamti.

Daandii keessa keessaa cirrachaa kiloometira 94.5 ta'uufi daandii asfaaltii Finfinnee gara Naqamtee deemu kiilometira 30 ta'u aanicha addan kutee keessa darba. Magaalli guddoon aanichaa(Giinciin) gaara bosona cillimoo jalatti waan argamtuuf miidhagina guddaa qabaachuu dandeessee jirti. Haalli teessuma lafa ishii baddadaree %71fi baddaa %29 kan qabdi waan ta'eef jireenyaaf baay'ee mijoofuudha. Lagdi guddichi beekamaan Laga Awaash aanaa kana keessaa iddoo Tulluu Boolee jedhamu jalaa burqa.Kaartaan AanaaDandii eessaatti akka argamu ibsu kan armaan gadii irraa hubachuun ni da'nda'ama.

(Maddi Waajjira Bulchiinsa Lafaa Aanaa Dandii irraa Gaafa 20/4/2008 sa'aa 4:00 kan fudhatame)

Shawaa Dhihaa Oromiyaa keessattiOromiyaa Itoophiyaa keessattifi

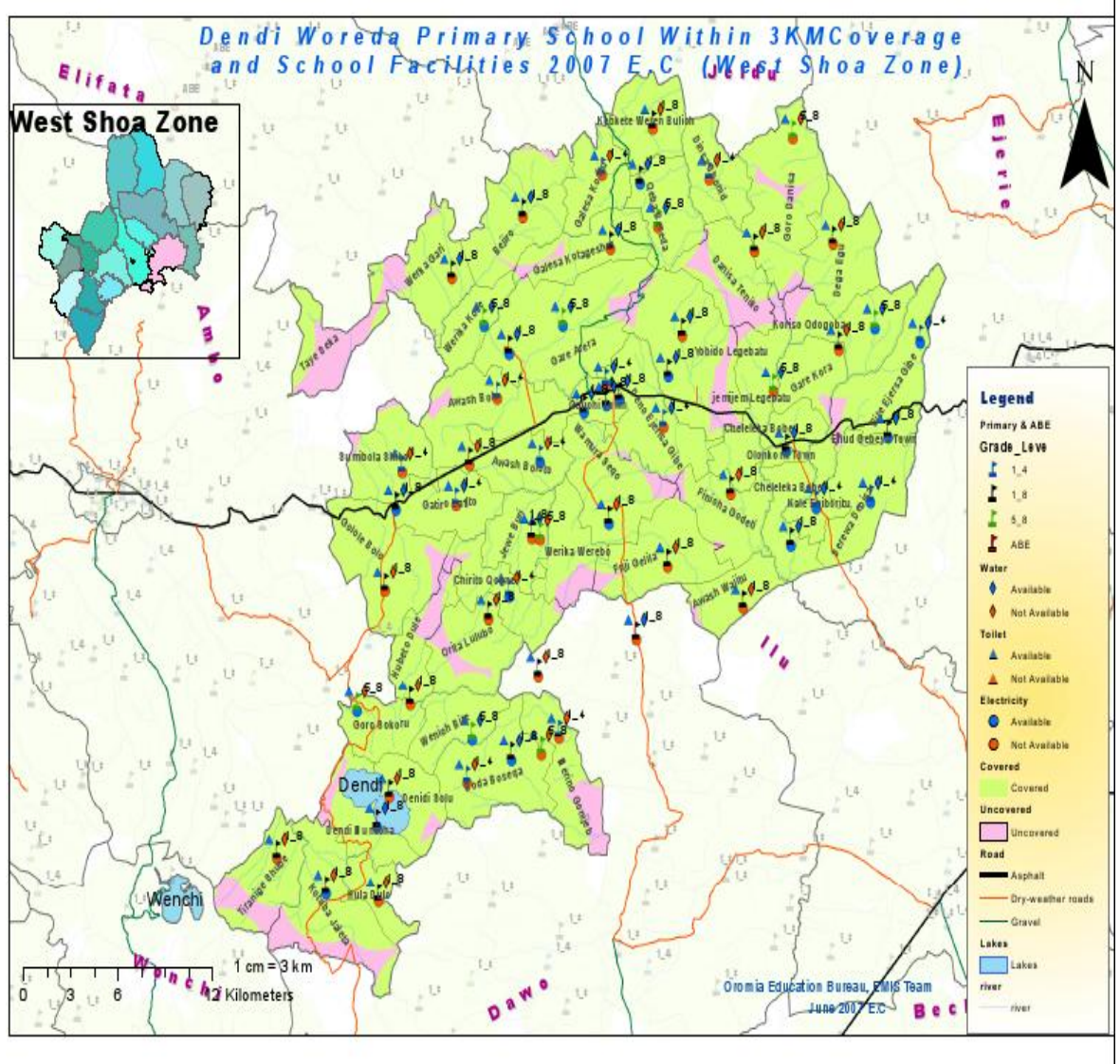


Dandi godina Shawaa Dhihaa keessatti



Suura 1:Oromiyaafi Godina shawaa Dhihaa WBLBAD fi MaddaWalaabuu Press:

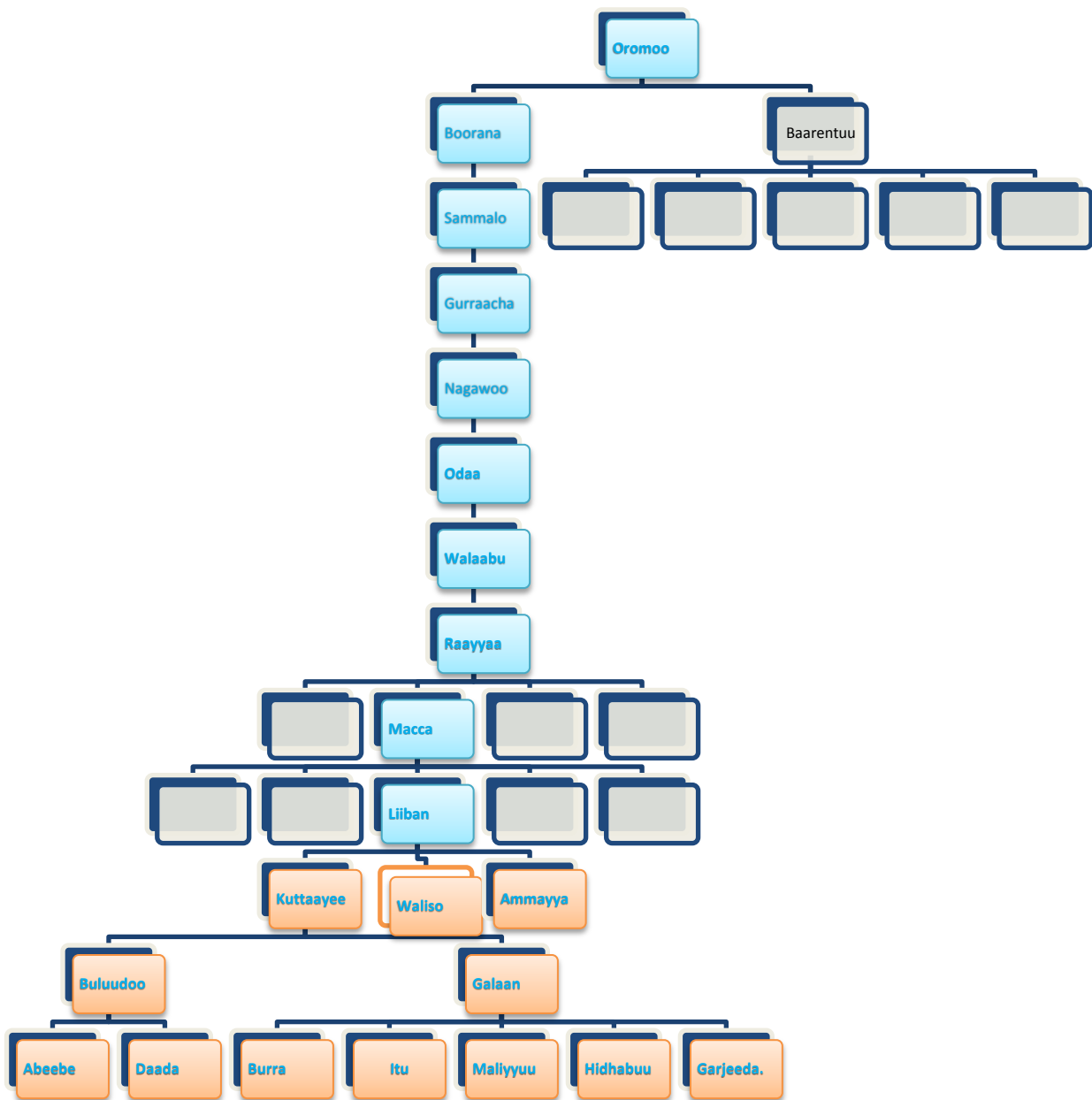
<http://maddawalaabuupress.blogspot.com/p/blog-page-20.html> 2016 irraa fudhatame.



Suura 2: Aanaa Dandii WBAD irraagaafa 12/5/2008 kan fudhatame.

1.1.2. Hidda Dhaloota Qubsuma Oromoo Aanichaa

Qubsuma uummata Oromoo Aanaa Dandii kan kitaaba ‘Seenaa Oromo hanga jaarraa 16^{ffaa}’ jedhu irraa fudhatamebifa armaan gadiitiin qindaa’ee jira



Caatoo :Hidda dhaloota Kuushiihanga ammaa

Kitaaba Seenaa Oromoo hanga jaarraa 16ffaa (2007:114, 146, 149)fi maanguddootairraa fudhatamefi hidda dhalootaa hawaasa naannoo qorannoon taasifame.

1.2.Ka'umsa Qorannoo

Uummanni Oromoo aadaa fi duudhaa mataa isaa kan adda isa taasisu ni qaba. Isaanis akka addunyaa maraatti kan beekamtii qabankanneen akka Sirna Gadaa, gumaa, duudhaa, bulchiinsaa, aartii gara garaa, Ispoortii kkkfakka fakkeenyaatti kaasuun ni danda'ama. Haaluma kanaangama Ispoortii yoo ilaalle Ispoortiin akka addunyaatti beekamoo ta'an aadaa uummata Oromoo keessatti ni mul'atu. Fkn gombisa fardaa, tapha qillee, xiyyoo darbbachuu, fiigicha, utaalchafi kkf Oromoo biratti tapha aadaa beekamoota'aniidha. Isaanis miira ittiin taphataman, seera ittiin taphataman, qooddattoota, yeroo taphatan maal akka jedhamanfi maaliin akka gargaaraman, tapha dura qophii godhamu, yeroo taphaafi tapha booda waan jedhamufi raawwatamu qabu. Kana ifatti beeksisuuf beektonni kitaaba barreessuufi qorannoo hojjachuun carraaqii mataa isaanii godhaa turaniiru. Fakkeenyaaf Ispoorii aadaa kan maqaa baay'ee beekamaa 'Tapha fardaa', 'Gugsii', 'Sirna Tapha Fardaa' fi 'Gombisa Fardaa' jechuun kanaan dura qorannoo adda adda hojjatamee jira. Isaanis:

Xannaa (2013) mataduree "The Dokumantation of Historical and Cultural Significancy of Horse Racing "Gugsii" Game in Kutae Oromo Society with Particular Presence to the Ambo District." jedhu irratti Yuunivarsiitii Finfinnetti hojjate.

Jaalataa Mootii Araddaa (2014) mataduree "Xiinxala Sirna Gombisa Fardaa Oromoo Tuulamaa Aanaa Kuyyuu" jedhu irratti sagantaa MA tiif yuunivarsiitii Finfinneetti hojjate.

Katamaa Bayeechaa (2003) mataduree "Tapha Fardaa Aanaa Meettaa Roobii" jedhu irratti sagantaa digirii calqabaa tiif Yuunivarsiitii Finfinneetti hojjate. Haaluma kanaan qoratan sadeen isaanii aanaa garaa garaa keessatti ta'ee, akkuma mataduree irraa hubatamu irra caalaatti sirna gombisa fardaa ykn haala raawwii isaa jiddu galeeffatanii qoratan. Karaa biraa barbaachisummaafi sirna raawwii gombisa fardaa irratti kan hundaa'edha. Qorannoon kuni garuu bu'uura qoqqooddii Dorson(1972)tiin mataduree 'Xiinxala Akaakuuwwan Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaa Keessatti' jedhuun akka anaa Dandiiti hojjatame. Walumaa galatti kan qorattoonnikanaanduraairratti hojjatan kun kallatti ibsa isaaniitiin ciminaa haaqabatu malee gaaffileen namatti uumamutu jira. Isaanis: Sirni gombisa farda akka raawwatu maaltu gargaare? Yookin sirna gombisa fardaa raawwachuuf caacculeen gargaaran maali? Lencalloo akkamiitu miidhagaa taasise? Itti fufinsaan akka daddarbaa dhufu

maaltu akka mi'eessituu/ingredient/tti ga'ee taphate? Tapha kanaaf waantota murteessaa ta'an irratti jijjiirama akkamiitu jira? Gaaffilee kkf deebisuun aarsaa namoota baay'ee kan barbaadu yoo ta'u qorataanis deebii gaaffilee kanaa hanga tokko argachuuf gara duubatti deebi'anii falaasama Oromoofookiloorii walqabsiisanii xiinxaluun barbaachisaadha jedhee waan amaneef akaakuufookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessa jiran xiinxaluuf aanaa kanaan dura irratti hinqoratamne Aanaa Dandii keessattimataduree 'Xiinxala Akaakuwwan Fookiloorii Oromoo Ispoortii Aadaa/Gombisa Fardaa/ Keessatti' jedhuun gaaffilee bu'uraa armaan gadii fudhatee qorannoo adeemsisee jira.

1.3.Gaaffilee Bu'uura Qorannoo

Gaaffileen bu'uura qorannoo kanaa armaan gaditti ibsamanii jiru.

1. Akaakuu Fookiloorii Oromoo akkamiitu Gombisa Fardaa keessa jira?
2. Tajaajilli Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaa keessatti argamanii maali?
3. Yoomessi Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaa keessaa maal fakkaata?
4. Ga'een qoodafudhattoota Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaa keessaamaali?
5. Naamusni Fookiloorii Oromoo waliin Gombisa Fardaa keessa jiru mal fa'a?
6. Jijjiirama akkamitu Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaakeessaa irrajiraa?

1.4.Kaayyoo Qorannoo

1.4.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoo gooroon qorannoo kanaa akaakuuwwan Fookilooriin Oromoo Gombisa Fardaa keessaa bu'uura Dorson (1972)tiin Aanaa Dandii irratti xiyyeeffachuun xiinxaluudha.

1.4.2. Kaayyoo Gooree:

Qorannoo kuni kaayyoo gooree armaan gadii qaba . Isaaniis:

- Akaakuu Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaa keessaa adda baasuu.
- Tajaajilla Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaa keessatti argamanii ibsuu.
- Yoomessa Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaa keessaa addeessuu
- Ga'ee qooda fudhattoota Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaa keessaa ibsuu.
- Naamusa Fookiloorii Oromoo waliin Gombisa Fardaa keessa jiru ifa'a gochuu
- Jijjiirama Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaakeessaa irratti mul'atu ibsu

1.5.Barbaachisummaa Qorannoo

Qorannoon kun qaama garagaraatiif tajaajila kennuu danda'a. Isaanis: Kanneen iddoo qorannoon kuni itti argamu Yuunivarsiitii Finfinneetti argatanii dubbisaniif tajaajila kennuu danda'a. Galmi qorannichaa beekumsa aadaa hawaasa keessa jiru (Indignious knowledge) beektonni ifa baasanii tajaajilaaf fakka oolchangumaachuu waandanda'uuf kanneen armaan gadii fayyadamoo ta'uu danda'u.

1. Namoota gara fuuladuraatti Fookiloorii Oromoofi mata duree wal-fakkaataa irratti qorannoo gageessuu barbaadaniif ciicata ta'uu danda'a.
2. Namoota gara fuula duraatti dhimma Fookiloorii Oromoofi Gombisa Fardaatiin walqabate irratti kitaaba barreessuu barbaadaniif karaa ta'uu danda'a.
3. Qorannoon kuni fakkiin waan deeggaramaaf namoota gara duraatti galmee jechaa fakkii (visual dictionary) fookiloorii Gombisa Fardaa keessaan walqabatu irratti qopheessuu barbaadaniif mul'istuuta'uu danda'a.
4. Namoota gara duraatti xiinsammuu hawaasa Oromoo naannoo qorannoon kuni itti raawwate/Aanaa Dandii/ irratti qorannoo adeemsisuu barbaadaniif deeggarsa kennuu danda'a.
5. Beektoota gara duraatti sirna barnootaa aadaa uummata Oromoohammachiisanii qopheessuu barbaadaniif kallatii agarsiiftuu ta'uu danda'a.

1.6.Daangaa Qorannichaa

Qorannoon tokko haqummaafi fudhatama akka qabatuuf qulqullinaan hojjatamuu qaba. Qulqullinaan hojjachuf immoo daanga'uu qaba. Kanaaf qorannoo kuni ka qoratu fookiloorii ispoortii aadaa keessaa irratti ta'ee Ispoortii aadaa keessa immoo gombisa fardaa jiddu gala godhachuun mata duree 'Xiinxala Akaakuwwan Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaakeessatti: Aanaa Dandii irratti xiyyeeffatee' jedhu irratti daanga'ee qoratame. Iddoon isaanaannoo Oromioyaa Godina Shawaa Dhihaa Aanaa Dandii keessatti ta'ee tapha gombisa fardaa bara 2008 keessaa gohamu kan yeroo 4 daawwatamee qorannoo adeemsifame. Kunis maanguddootaafi

ga'eessota qoteebultoota ta'anii Gombisa Fardaataphatanii beekanii nama 12 irraaragaan funaanamee qoratame.

1.7.Hanqina Qorannoo

Adeemsa qorannoon kun gageeffame keessatti wantoonni gufuu ta'an ni jiru. Isaanis:

Kitaabilee wabii Afaan Oromootiin Fookilooriifi gombisa fardaa irratti qophaa'an gahaan dhabamuuyoo ta'u kana furuuf kitaabilee Afaan Ingiliziitiin fookiloorii ilaalchisee qophaa'e fayyadamuun fala kennuun yaalamee jira.

Namoonni odeeffannoof barbaadaman keessaa kanneen hubannoo gahaa qaban adda baaffachuuf yeroo fudhateera. Kanneen odeeffannoo gahaa kennuu danda'u jedhaman keessaa kan hinargamnes turaniiru. Kanas namoota fakkaata isaanii ta'an bakka buusuun ragaan fudhatameera.

Sababa rakkoo nageenyaa aanicha keessa yeroo ragaan funaanamu tureen haala barbaadameefi yeroo barbaadametti odeeffannoo kennitoota argachuun rakkisaa ture. Haa ta'u malee yeroo tasgabbiin jiru eeggachuun furmaatni kennameera.

BOQONNAALAMA: YAADARIMEE YAAXINAAFI SAKATTA'A BARRUU

Boqonnaa kana keessatti akaakuun fookilooriin Oromoo Ispoortii aadaa /Gombisa Fardaa/ keessatti jiran xiinxaluuf ragaaleen nigargaaru jedhamanii fudhataman kutaa saditti qoodamuundhiyaatanii jiru. Isaanis: Yaadarimee Yaaxinaa /Conceptual theory/, Sakatta'a barruu /Review of Related Literature/ fi sakatta'a qorannoo walfakkiiti.

2.1. Yaadarimee Yaaxinaa /Conceptual Theory/

Bu`aa kallattii beekumsa tokko argamsiisuuf qabuufi daandii inni beektota /hayyootatti/ agarsiisuuf qaburratti bu`uuruun hayyuun Dorson, R.(1972) jedhamu yaaxina fookiloorii jiran haala yeroo ammaa keessa fudhatama qabaniin bakka garaa garaatti qooda: *ideology, contextual, historical-geographical, historical-reconstructional, hemispheric, mass-cultural, functional, psychoanalytical, folk-cultural, cross-cultural, structural fi oral-formulaic* kanneen jedhamanidha. Isaan keessaa kanneen muraasa qorannoo kana waliin demuu danda'an tokkoo tokkoo asii gaditti ibsamanii jiru (Alamaayyoo fi Alamituu, 2010).

2.1.1. Yaaxina Faayidaa (Functional Theory)

Akka Yaaxina kanaatti fookilooriin faayidaan inni uummataaf qabu maali? isa jedhu ilaaluun hundarra murteessaadha yaada jedhutu ol aantummaan mul`ata. Yaaxinni kun kan bu`uure barataa Melville Herskovits, kan ta'e nama William Bascom(1965) jedhamuuni. Akkaa yaada Bascomitti aartiin mallattoo 'Oralart' jechi isaa akka ijaarsa kalaqaatti hawaasa tajaajiluu, walitti fiduu, aadaan gidduu galeessummaan akka ijaaramuuf gargaara. Akka Yaaxina kanaatti fookilooriin tokkoo faayidaa isaatiin ala yoo ilaalame hiika qabaachuu hindanda`u; qu`annoon fookiloorii gama faayidaa isaatiin geggeessamuu qaba.

2.1.2. Yaaxina Xiinsammuu (Psychoanalytical Theory)

Yaaxinni kun yaada hayyuu xiinsammuu kan ta'e Sigmund Freudnii kan nama yaadachiisu ta`uu Dorson (1972) ibseera. Akka yaada yaaxina kanaattis, qorannoon fookiloorii xiinsammuu hawaasa itti fayyadamu bu`uura godhachuu akka qabudha. Kunis hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti waan amaleeffate, dubbii tokko waanirraa ka`ee jedhuu, sababii jedhuufi kaayyoo jedhuuf qaba. Akki itti fayyadama

hawaasichaa ergaa sirrii kan dabarsuta'ee lammiin hundi akkaataa hubachuu danda'uudha.

Kanaafuu, akki itti fayyadam fookiloorii hawaasa tokko keessatti argamuu xinsammuu itti fayyadamaa sanaa bu'uura godhata. Kun immoo, hawwasa hunda biratti fookiloorii hundi tajaajila tokkoof yookiin hiika walfakkaatu kennuuf akka hinoolle agarsiisa. Kanaaf, qorataan fookiloorii tokko xiinsammuu itti fayyadamtoota fookiloorii sanaa giddu galeessa godhachuun qurannoo geggeessuu qabu.

Kunis maaliifi akkamitti itti fayyadamu, fookiloorii isa kamtu ergaa akkamii qabaaf, bakki bu'insi yaadaa isaan fookiloorii garaa garaaf itti gargaaraman maal fakkaata jechuun waan itti fayyadamaan sun bu'uura godhate xiinxaluun barbaachisaa ta'uusaati.

2.1.3. Yaaxina Yaadaa (Ideological Theory)

Yaada yaaxina kana ilaachisee Dorson (1972:45) yeroo ibsu“ ...the folklore concept apply not to a text but to an event in time in which a tradition is performed or communicated.” Yaadrimeen yaaxinichaas afoolli barreefama(text) keessaa otoo hinta'iin yoomessa hurruubummaa keessadha jira yaada jedhudha. Ergaan akka walii galaatti qabu immoo yaaxinni yaadaa ilaacha hawaasaa of keessatti hammachuu akka qabu agarsiisa.

2.1.4. Yaaxina Seen-Naannoo (Historical GeographicaTheory)

Kaayyoon yaaxina kanaa seenaa fookiloorii tokkoo bira gahuudha. Kana gargaaramuun gooroon fookiloorii tokko madda tokko qaba; kanaafuu, fookiloorii jalqabaa sana bifa garaa garaa inni ittiin argamu sana walitti fiduudhaan, xiinxaluudhaan bira gahuun nidanda`ama.Fookilooriin inni jalqabaa sun yoomiifi eessatti akka uumame mala dhahuun nidanda`ama. Adeemsa yeroo keessa fookilooriin tokko bakka tokkorraa gara biraatti, akkasumas, yeroo tokkorraa yeroo biraatti yeroo daddarbaa deemu jijjiirama mul'ateefi waan otoo hin jijjiiramiin tures adda baasuun nidanda`ama.

Akka walii galaatti yaadaYaaxina kanaa yoo ilaallu, qorannoo fookiloorii tokko geggeessuuf maddi isaafi bakki argama isaa (bakka yeroo qu`annoon geggeessamutti jiru) gargar ta'uu ni danda`a. Sababiin isaas, fookilooriin bakka maddetti kan hafu qofaa otoo hintaanee sababii garaa garaan biyyoota biraatti tatamsa`uu ni danda`a.

Kanaafuu, qorannoo fookiloorii keessatti seenaa fookiloorii sanaa duubatti deebi`uun ilaaluun jijjiirama bakka jirrattis agarsiise bira gahuun ni danda`ama.

2.1.5. Yaadriimee Tapha Aadaa (Concept Of Folk Game)

Taphni aadaa kanneen jireenya durii irraa kaasee hawaasa keessatti baramefi dhaloota irraa dhalootatti darbaa akka dhufe beekamaadha. Kunis afaaniifi gochaan hawaasa keessatti raawwiin mul'achaa waan dhufeef hiikaafi maalummaan tapha kanaaf beektootaan kenname namaa gara namaatti garaa gara ta'u ilee yadarimeen tapha aadaa irratti jiru walitti dhiyaataadha. Fakkeenyaaf Green Thomas (1997:393)tapha aadaa garee fookiloorii keessaa akka tokkootti lafa kaa'a.Robertsfi Ruth (1959) tapha aadaa(folk game) garee saditti qooduun kaa'an Isaanis tapha dandeettii(ga'umsa) qaamaa, tapha tooftaa(tarsiimoo)fi tapha waa'ee uumamaa jechuudhaan gooroo isaanii lafa kaa'u. (Xannaa, 2013).

2.2. Sakatta'a Barruu /Review of Related Literature/

As jalatti barruulee adda addaa fi kitaabile garagaraa waa'ee fookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessa jiran ifa baasuuf tumsa gochuu danda'anitu qindaa'ee dhiyaate.

2.2.1. Maalummaa Fookiloorii

Maalummaa fookiloorii ibsuuf hiika dhaabbataa ta'e tokko kennuun rakkisaadha. Kana irraa kan ka'e beektonni garaa garaa hiika mataa isaanii kennanii jiru. Kanas jecha fookiloor jedhu bakka lamatti qooduun hiika mataa isaanii laatu. Kunis 'folk'fi 'lore' jechhu adda baasan. Fkn:William Thom'sjechi 'folk' garee hawaasaa walfakkaatani akka ta'eefi jechi 'lore' jedhu immoo qabeenya garee hawaasaa akka ta'e lafa kaa'ee jira. Kunis 'folk'-n gareen hawaasaa qonnaan bulaa barnoota ammayyaa hinqabne akka ta'ee ibse.(Alamituufi Alamaayyoo, 2010)

Hayyuun Dundes (1999)immoo kitaaba isaa, "The Study of Folklore" jedhu keessatt yaada 'folk' jedhu kun hawaasa kamiyyuu waan isaan walfakkeessu irraa ka'uudhaan, kanneen gamtaa uuman hundumaa ilaallata jechuun ibsa. Kanaafuu, akka Dundes jedhutti 'folk' jechi jedhu kun garee kamiifuu hojjeta.

Walitti qabaatti jechi fookiloor jedhu yeroo hundumaa kan dubbatamaa oolu yoo tahellee, ibsa ifaafi quubsaa ta'een lafa kaahuun hidanda'amne. Jechichi jechoota

adda addaa lama walitti dhufani irraa ijaarame. Isaanis, ‘folk’ garee hawaasaa walfakkaatani kan ilaallatuufi, ‘lore’ qabeenya garee hawaasaa kanaa kan ilaallatudha. Kanaaf, ‘folklore’ jechuun qabeenya garee hawaasa tokkoo agarsiisa jechuudha. Karaa biraa fookilooriin kutaa muuxannoo jireenya hawaasaa kan guyyaa guyyaan raawwatu ta’uu beektonni garagraa ni dubbatu. Yaada kana kan deeggaru Dorson (1972:17) waa’ee fookiloorii “folklore is an echo of the past, but at the same time it is also the vigorous of the present. Jechuudhaan fookilooriin owwaannaa yeroo darbeefi haala yeroo ammaatiif waan hedduu akka gumaachu ibsa. Yaadni walfakkaataan toora intarneetii irraa argame tokko akkasitti ibsa:

“Foklore is a part of the experience and practice of our every day life. This means that we are all involved in the process of transmitting and performing folklore; even though we may not be aware of it” jedha.

<http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Folklore> 2016

Kana jechuun waantonni guyyaa guyyaan hawaasa keessatti osoo hin beekamiin dalagaman hedduu isaaniifookiloorii ta’uu danda’u. Fakkeenyaaf: Meeshaa qonnaa, mi’a farda ittiin yaabatu nitolfata, xiyoo niqarata, akkasumas irraa deddeebi’ee makmaaksa, hiibboo, weedduu, oduu durii baacoo, sirbafi kkf haalaa keessa jiru irratti hundaa’ee yeroo adda addaa ni jedha. Gochaafi jecha isaa kana keessatti yeroofi iddoo safuu ykn duudhaa hawaasaa eegee raawwatus ni qabaata. Kuni immoo irra deddeebiidhaan kan raawwatuu fi dhaloota irraa darbaa kan dhufe fookiloorii Oromoon ta’uu isaa nama hin shakisiisu. Dabalataanis ragaan kuni fookiloorii ibsuun rakkisaa tahuu isaa sababa waliin akka itti aanu kanatti kaaha.

Folklore generally refers to the body of material, in a variety of forms, that expresses the traditions of a particular culture. There is no clear-cut definition of the term "folklore," mainly because academics of different disciplines study the same material from completely separate perspectives. (Jaalataa, 2014 Galassie 1994 wabeffachuun)

2.2.2. Gosoota Fookiloorii

Fookilooriin gosa meeqa akka qabu beektoonni yaada mataa isaanii nikaa’u. Kanas amala dhuunfaafi hiika/ibsa/ fookilooriin qabu irraa ka’uun fookiloorii bakka hedduutti qqodu Isaani keessaa namni Riichaard Dorsen (1972) fokloore iddoo gurguddoo (gooroo) ‘genre’ afuritti qoodee jira. Isaani afoola, meeshaa aadaa, duudhaafi aartii sochiiti jechuun ibsa. Namni biraa qorataa fookiloorii (folklorist)

beekamaa Ameerikaa kan ta'e Dan Ben Amos dabalataa yaada isaa yemmuu dubbatu: *"Foklor is artstic communication in small group which can categorized into three: what people say, what people do(folk custem) and what people make(material culter)"* jechuun akka yaada isaatti fookiloorii garee saditti qoodde lafa kaa'a. Isaaanis:meshaan hawaasni hojjatu, dhuudhaa hawaasni raawwatufi waanta hawaasni dubbatu fookilorii ta'uu isaa mirkaneesa. Wiirtuu Jiidii saddeettaffaa(1999) Encarta Encyclopedia standerd (2004) wabeeffachuun yeroo ibsu "foclore can be expressed as general term for the verbal, spiritual, and material aspect of any culture that are transmited oralii by obserbation or imitation." jechuun ibsee jira.

Karaa biraa namni. Dundes(1965) jedhamu immoo jecha 'lore' jedhu ibsuuf yeroo yaalu, gooroowwan bal'inaan tarreessuuirratti xiyyeeffata. Tarreeffamni kun baay'ee dheeraa tahus, qabiyyee afoolaa keessaa akka iddattootti ilaalamuu dandaha. Kanneen inni tarreesse keessaa muraasni kanaaf kana tahee (myth), afseenaa (legend), durdurii (folktale), baacoo, makmaaksa, hiibboo, eebba, abaarsa, arrabsoo, kaka, huruursuufi kkf eeruun nidandahama. Tarreeffamni Dundes dhiyeesse kun waan afooleewwan (folklorists) qo'atan ilaalchisee odeeffannoo gaarii kenna. Haatahu malee, tarreeffamni kun waan jechi 'lore' jedhu hammatu hundaa hammateera jechuun hindandahamu. Tarreeffamni Dundes kun akka kanaa gadiitti dhdiyaateera.

Myths, legends, folktales, jokes, proverbs, riddles, chants, charms, blessings, curses, oaths, insults, retorts, taunts, teases, toasts, tongue-twisters, and greating and leave-taking formulas (e.g., See you later, alligator). It also includes folk costume, folk dance, folk drama (and mime), folk art, folk belief (or superstition), folk medicine, folk instrumental music, (e.g., fiddle tunes), folksongs (e.g., lullabies, ballads), folk speech (e.g., slang), folk similies (e.g., as blined as bat), folk metaphors (e.g., to paint the town red), and names (e.g., nicknames and place names). Folk poetry ranges from oral epics to autograph-book verse, epitaps, larinalia, (writings on the walls of public bathrooms), limericks, ball bouncing-rhymes, jump-rope, finger and toe rhymes, dandling rhymes, (to bounce children on the knee), counting-out rhymes, (to determine who will be "it" in games, and nursery rhymes. The lists of folklore forms also contain games; gestures; symbols; prayers (e.g., graces); practical jokes, folk etymologies; food recipes; quilt and embroidery designs; house, barn and fence types; street vendors' cries, and even the traditional conventional sounds to summon animals or to give them commands. There are such minor forms as menemonic devices (e.g., the name Roy G. Biv to remember the colours of the spectrum in order), envelope sealers (e.g., SWAK—Sealed With A Kiss), and the traditional comments made after body emissions (e.g., after burps or sneezes). There are such majour forms as festivals and special day or holiday customs (e.g., Christmas, Halloween and birthday).

2.2.2.1. Meeshaa Aadaa (Material Culture)

Namoonni fedhii meeshaafi xinsammuu guuttachuufi dandeettii ogummaa agarsiisuuf jecha kan hojjetan wantoota ijaan mul'atanifi harkaan qabamuu danda'aniidha. Isaaniinis meeshaa aadaa jechuu dandanya. Meeshaan aadaa kan gurraan dhaga'amu yookiin kan afaaniin dubbatamurra kan ijaan ilaalamuudha. Isaanis aadaa, amantaafi falasama hawaasa tokkoo kan calaqqisuudha; namoota ilaalchafi barsiifata tokko qabaniin dhaloota tokko irraa kan itti aanutti bifa ilaalamufi harkaan qabamuutiin qabeenya aadaa darbuu danda'udha. Akka fakkenyaatti yoo fudhanne ijaarsa manaa, dallaa, kuusaa midhaanii, hojii harkaa, mimmiidhagsa meeshaafi manaa, tuulaa, nyaata horii, kkf gooroo kana jalatti ramadamu. Yaada kana kan dhugoomsu: Galassie (1994) akka ibsutti, meeshaan aadaa , nyaata aadaa, meeshaa manaa, mana aadaa, lafa, meeshaa muuziqaa, meeshaa ittiin of eegan, Tulluu, qoricha aadaa, ogummaa mana ittiin ijaaranfi kkf ta'uu danda'a jechuun ibsa.

Qorataan yookiin barataan meeshaa aadaa tokko beekuu kan barbaadu hawaasni jiruu dabarse keessatti akkamitti mana akka ijaarratan, huccuu hojjetan, nyaata qopheeffatan, lafa qotatan, qurxummi qaban, meeshaalee adda addaa midhagfataniifi kkf. Meeshaan aadaa hawaasa wajiin bara dheeraf ture kun bara qaroomaa keessatti immoo mallattoo akkamii akka hambiseefi qunnamtii isaan jidduu jirus hubachuutu irraa eegama. Hojiin kun yeroo baayyee qorattoota aadaatin gaggeeffamullee ogeessonni afoolaas raawwachuu ni danda'u.

Wanti aadaa sirna hawaasaa, aartii, muziqaafi shubbisa qo'achuuf gargaarsa guddaa qodha. Hawaasa industiriin osoo hindagaagin dura turan irratti ogeessonni kaaba Ameerikaafi Awuroophaa meeshaa aadaa hojii isaanii keessatti ibsuu kan jalqaban dhuma jaarraa 19ffaafi jalqaba jaarraa 20ffaati. Dhawaatuma ciimaa deemaa baroota 1920fi 1970 jidduu wanti aadaa qorattoota aadaafi golahambaa (museums) biratti iddoo guddaa argateeti ture. Xiinxala yeroofi iddoo irratti hunda'aanii gaggeessaniin akka ibsanitti meeshaan aadaa kun garaagarummaaafi walitti dhufeenya aadaa hawaasa adda addaa jidduu jiru mul'isa.

Meeshaaleen aadaa ammoo kan hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti bifa aadaatii itti fayyadamu: meeshaalee hojii harkaa, meeshaalee nyaatni itti bilchaatuufi itti

nyaatamu, meshaaleen hojii omishaa, meeshaalee qabataman, meeshaalee faayaa adda addaa kanneen dibataamaniniif kkf ta'uu danda'u.

2.2.2.2. Aartii Sochii (Folk art)

Fookartiin beekumsa hawaasaa ta'een kan gochaan darban ofikeessaatti hammata. Isaanis dhaamsa darbu tokkorratti fuulaan, harkaan sagalee gadbuusuufu olgaakaasuun kan dubbii caala gochaan mul'atudha. Inni Sochii qaamaa (*Performing Folk Art*) waliin walqabatee gaddaafi gammachuu, bali'naafi dhiphina garee hawaasaa keessatti sochii qaamaa mul'atu, fakkeenyaaf, yeroo Shagooyyeen, Gelloon, Geerarsi, sirbamu akkasumas booyicha nama du'eerratti sochii qaamaa mulatu. Aartiin sochiin agarsiifamu inni tokko isa tokko keessatti mulata.waliin raawwatamuu danda'u.Dorson (1972 :4)

Aartiin sochii qaamaa hawaasaa, gosa aartii hawaasa keessaa tokko ta'ee oogummi isaa sochii qaamaan kam mul'atudha. Akkuma fookiloorii gosa biroo aartiin sochii qaamaa hawaasaa, hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti faayidaa adda addaaf bifa ogummaa guuteen, muuxannoo yeroo dheeraa irraa argateen kan kalaqeedha. Gosni aartii kun kutaa qaamaa jechuunis harka, miilla, mataa, fuula, mudhii, morma, kkf keessaa gara caalu sochoosuun kan raawwatuudha. Kunistaphataan aartichaa afoollicha miidhagsuuf kan taphatuudha(Zarihuun 1992: 25).

2.2.2.3. Duudhaa (Folk Custom)

Duudhaan hawaasaa ummata keessatti umri dheeraa kan lakkoofsiseefi hawaasni hundi itti waliigalee fudhateedha.Kunis kan hawaasa tokko kessaatti aadaa isaa waliin argamu akka ta'efi hiika mataa isaa akka qabu beektonni gara garaa hiika mataa isaanii itti kennuun ni ibsu.Fakkeenyaaf Misgaanuu (2011:18) Fiqadee (1991) wabeeffachuun yeroo ibsu“Duudhaan dhimmoota amantaa hawaasaa waliin wal qabata.” Jedha.Balaay(2007:91) duudhaa yeroo hiiku “Duudhaa *aadaa bakka bu'uu danda'a. duudhaa adeemsa (proosijara) qophii tokkooti.*” Jedha W.van Gennep (1960)fi V. Turner(1974) waa'ee duudhaa yeroo ibsan adeemsi duudhaa sadarkaa sadi akka qabu ibsu. Isaanis, yeroo qophii/preliminal/, yeroo sirnaa/ luminal/fi sirna booda/post luminal/jechuun lafa kaa'u.

Dorson (1972:3) akka jedhutti duudhaan hawaasaa gochaafi ogummaa dhuunfaa irra xiyyeeffannaa kan itti godhu hariiroo garee irratti. Karaa biraa keessatti Cehuumsa

sadarkaa (kabajaa) Rites Of Passage:(Sirna Gadaa, DhaqnaQabaa, Fuudhafi Heeruma), Waaqeffannaafi Amantaaalee, Kabaja Ayyaanaa, Qoricha Aadaafi Lakkoofsa Baraa (Calendar) hammatamuu danda’u.Balaay (2007:97) immoo wa’ee duudha yeroo ibsu “*Duudhaan aadaa bakka bu’uu danda’a. Duudhaan adeemsa proosiijara qophii tokkooti*” jedha.

2.2.2.4. Afoola (Oral Literature)

Afoolli umurii dheeraa akka qabu ni amanama; tarrii umurii dhala namaa waliin walitti dhiyaata jedhameeti yaadama. Dameewwan fookiloor kessaas kan dura qoratamuu jalqabe akka ta’es ni himama.yaada kan kan gabbisu Bukenyan (1994:85) waa’ee afoolaa ilaalchisee yeroo ibsu: “*Oral literature is the heart of a people’s way of life. It is the very soul of their culture. As the reservoir of a people’s values, it expresses a given society’s world view and gives them a spring board from which their day-to-day existence is propelled.*” jedha.Akka yaada kanaatti afoolli haala jireenya hawaasa tokkoof murteessuufi kuufama beekumsaa kan hawaasa fuula duratti fuudhee deemu ta’uu isaa hubanna.Karaa biraa afoolli afaaniin kan dubbatamu, kan sirbamu akkasumas unka sagalee kan irra deddeebi’amuun waljalaa qabuun kan raawwatamudha.

Yaada kanas Georgefi Jones (1995:175) yeroo ibsan: “*Under the rubic (oral literature) falk spoken, song, and voiced forms of traditional utterance that shows repetitive patterns.*” jedhu. Ergaa kana irraa kan hubatamu afoolli duudhaan hawaasaa weedduufi jechoota sagaleeffamaniin kan dhiyaatu ta’uu isaa agarsiisa.Balaay (2007:97) “*Aadaleen afaaniin darban, dhalootaa dhalootatti ce’aniifi uummata tokkoof ka’umsa ogummaa barreeffamaa kan ta’e jechuudha kanneen akka seenaa afaaniin darbuu, afoola (oduu durii), makmaaksa walaloowwan adda addaa fa’i.*” jechuun ibsa.

Walumaa galatti afoolli aadaa, seenaafi duudhaa hawaasa tokkoo gaddaafi gammachuu, jibbaafi jalaala akkasumas, hammeenyaafi marartee, badiifi badhaada hawaasa keessattimul’atan kan dhalootaa dhalootatti kan dabarsu jechuun ni danda’ama.

2.2.3. Faayidaa Fookiloorii

Fookilooriin fayidaa heddduu qaba. Iaasnis gababbinaan, madda raga qorannoo hawaasaa ta'usaa, hawaasa barsiisuuf, meeshaa ittin qabsoofi fincila ibsatan ta'usaa, guddina ogabarruutiif, Waldabdee hawaasaa hiikuufi kkf gumaacha guddaa waan qabuuf fookilooriin jiruufi jireenya hawaasaa keessatti iddoo olaanaa qaba. Georgesfi Jones (1995:314) kallattii bu'aa fookilooriinhawaasaaf qabuun yoo ibsan:

Through oral literature /folklore/ people can educate or acculturate each other; perpetuate, challenge or modify a groups social norms and values; inform others about the basis for or nature of their culture; reveal or display their identity, traditionality, knowledge, or competence; and entertain or be entertained, jedhu.

Kunis fookilooriin hawaasa tokko keessatti kallattii hedduutiin akka waa gumaachu mirkaneessa. Fookilooriitti gargaaramee hawaasni walbarsiisa, dudhaa hawaasaa toora qabsiisa, fooyyessa, waa'ee eenyummaa, seenaa addunyaa isaa beeksifata, ittiin bashannanan, walbashannansiisa. Hawaasni bifa 'ammayoomeen' har'a seeerawwan, amantiifi siyaasaan walbulchuuf dhakaa bu'uura kan tahe, bekumsa fookiloorii irra dhaabbateeti. Bifuma walfakkaatuun hayyoonni kunneen (fuula170) irratti itti dabaluudhaan faayidaa afoolaa yoo ibsan: *"It is the case that in folklore implicit world views principles and themes are made explicit,"* jedhu. Kunis, Fookilooriin hubannaa hawaasa tokkoofi ergaa isaan dabarsuu barbaadani otoo homaa hindhoksin akka ifa baasu gargaara. Kana jechuun fookilooriin daawitii hawaasni tokko ittin ilaalamu akka tahe agarsiisa. Bascom(1965) faayidaa fookiloorii yeroo ibsu fookilooriin barsiisuuf, cimsuuf, miliquufi to'achuuf akka fayyadu lafa kaa'a. Allen Jabour waa'ee bu'aa fookiloorii yeroo ibsu *"The key function of folklore is expressing identity and share human creativity"* jechuun tajaajilli fookiloorii inni ijoon eenyummaa ibsuufi kalaqa dhala namaa beeksisuudha.

2.2.3.1. Faayidaa Ispoortii

Ispoortiin sochiilee dhallii namaa taasisu kanneen taphoota adda addaa of kessatti qabatanidha. Yaada kana kan dhugoomsu, MOE (2005) keessatti yeroo ibsu:

Sport is an organized, competitive form of play also sport has traditionally involved competitive activities. Indeed it refers to a competitive activity for it is difficult to think of sport out side the concept of competition. With out competition sport becomessimply a play or recreational activity with no cleary defined purpose in mind.

Jechuudhaan ibsa. Kunis, Ispoortii qindaa'ina taphootaa walmorkisiisaafi aadaa gocha morkiiti ta'uu isaa akkasumas morkiin hinjiru yoo ta'e taphaafi bashannana qofa ta'uun hiika dhabeessa akka ta'e yaadni kuni addeessa. Kuni immoo akka waliigalaatti Ispoortiin dorgommiin keessa hin jirre taanan dhanadhama akka hin qabne agarsiisa. Dorgomuuf immoo hamileetu barbaachisa hamileen immo hirmaattoni afoolaa cima fayyadamuu. Kunis sirba ykn faaruu ta'uu danda'a. Ispoortiin kaayyoon isa wal dorgomuuf ta'ee taphoota adda adda kan of keessatti qabatuu dha. Kunis bashannanaaf, bilchalina sammuu, ga'umsa qaamaafi kkf ta'uu nidanda'u. Kitaabni Ispoortii MOE(2005) yaada kana yeroo ibsu:

“Therefore the role of sport is for academic achievement, the development of useful skills, wisely use of leisure time, improvement of work efficiency, vocational placement, physical fitness and the social and emotional adjustments.”

Jechuun uumama dhala namaa irraa kaasee dhagaa darbuun, xiyyoo darbachuun, adamoof kaachuun, qurxumii qabuuf bishaan daakuun jireenya keessatti tajaailaa ture. Bara si'anaa kana immoo ispoortiin bilchalina sammuu, fayyadama yeroo boqonaa, ciminafi hawaasumaa cimsuuf ga'ee guddaa aka qabu agarsiisa. Ispoortiin namoota walbaransiisa walitti dhufeenya hawaasaa cimsa qaama cimsa miira namaa hawwachuun nama gammachiisa.

2.2.3.2. Faayida Ispoortii Aadaa

Ispoortiin aadaa kan jedhaman kanneen hawaasni jiruufi jireenya isaa osoo geggeessuu raawwatuu akka ta'e ifadha. Kunis farda yaabbatee gulufa, hari'ee ni qaba ykn fiigee jalaa baha, utaalee laga ce'a, binensa darbatee rukuta ykn waraana, namaan yoo wal lole aboottuun ykn uleen rukuta, harkaan yoo qabate wal'aansoon walqabee kuffisa, yeroo lagni guute bishaan daakee ce'a. Akkasumas daa'imoonnis yeroo horii eegan ulee dhaabani utaalchoo taphatu (up jumping), lafa irras dalga walmorkiin utaaluu, simbira ykn bibeensa fagoo jiru furrisaan darbatanii rukutu, akkasumas waantoota hedduu dalagu. Kuni mataa isaatiin ispoortiidha. Karaa biraa Ispoortiin aadaa yeroo dhalli namaa adamoo bineesotaatiin of jiraachisuu kaasee jireenya hawaasaa waliin hidhata kan qabudha. Yaada kana kan dhugoomsu Kitaabni ispoortii MOE(2005) yeroo ibsu:

“The activities of the early cave man were throwing stones, using clubs /thick heavy sticks/, running for hunting and fishing for survival. In modern times sport has been playing a big roles in every aspect of our daily lives.” jedha

Karaa biraa Ispoortiin Aadaa bifa bal'aan hawaasa kessatti yaaargamu malee iddoowwan gooroo adda addaatti qoodamee beekama. Akka fkn yoo fudhanne fiigicha, utaalcha, gombisa fardaa, qillee, thapha saddeeqaa, bisaan daakaa, xiyyoo darbuu, wal'aasoo walqabuufi kkf ilaallata. Waa'ee kana ilaachisee Xannaa (2013) Ispoortiin aadaa jalatti kan hammataman bal'inaa tarreessee jira. Kunis akkas jedha

Gugsii(horse racing), tapha ijoollee (hokey), gombisa (twigs), fiigicha(running), Faccee (stick fighting), wal'aansoo (wrestling), saddeeqa (board game), daakaa(swimming), muka yaabuu (climbing up big tree), dhokachoo (hide and seek), utaalchoo(jumping), tapha afaani (folk speech game), qoosaa (jokes or mischieves play full),falfala(spear or lance)

jechuun bal'inaan ibsee jira.Kuni immoo jiruufi jireenya hawaasaa guyyaa guyyaan dalagamu keessti ispoortii aadaa yeroo mara balinaan dalagamaa akka jiru mullisa.Dabalataan yaada kana kan dhugoomsu toora interneetii irraa kan argame:

Popular sports among children and young adults in Oromo society include gugssa (horseback riding), qillee (field hockey), darboo (throwing spears), waldhaansso (wrestling), utaaluu (jumping), and swimming.Oromo society has produced athletes who have competed and won in international sports events. Jedha.

Yaadni kuni kan nu hubachiisu Ispoortiin aadaa gombisa fardaa, qillee, darboo, wal'aansoo, utaalcha, bishaan daakuufi fiigicha ta'uu isaanii mul'isa.Yaada kana kan walfakkaatu kitaaba Ispoortii MOE (2005 :65) akkana jedha.

Athletics is one of the basic sports and its origin is naturally remote. Our ancestor man has developed such abilities as a necessity for his life. To escape his life from prehistoric man eting animals and also to feed himself he has to run. While moving from place to place he has to jump small ditches in order to cross over.And also for hunting he has to run and throw any sort of instruments that he has at hand.After his settlement, he started to organize competitions and the discipline athletics developed today's existence.

Fiigichi uummata Oromoo biratti beekama ta'uu isaa ijoolleen yeroo horii bira oolaan kan taphatan irraa hubachuun ni danda'ama. Kunis dhokachoo taphatanii walhari'aa taphatu. Karaa biraa muka dhaabanii fageenya walfakkatu irraa ka'anii abbaa dura biraga'u jechuun gara waan dhaabanii sanatti morkii cimaaadhaa kaatu.Yeroo kaatans akkamitti akka eegalamu, maallattoo akkamiitiin akka waliigalan, xumurri maal akka fakkaatuufi mo'ataan maal akka argatu ykn jedhamu ni qaba.Kanaafuu fiigichi ispoortii umurii dheeraa qabu jireenya namaaf barbaachisaa ta'e utaalchaafi

darbannaa waliin walqabatee yeroo durii jireenya dhala namaaf Ispoortii murteessoo ta'uu agarra. Dabalataanis kitaabuma kana irraatti yaada olii kan dhugoomsu:

“Athletics is one of the natural activity of human being that contain natural actions like walking, running, jumping, and throwing. In one way or another, athletics events have been performed by human beings since their existence in this world.”

jechhun ifa godhee jira. Ergaan kuni fiigichi sochii uumamaan argamuufigochaalee akka deemsa, fiiguu, utaaluu fi darbachuu walii waqabatee yeroo argama namaa addunyaa kanaa irraa kaasee jiraachu nutty agarsiisa.

Akka walitti qabaatti Ispoortii akka adunyaatti gosa heduu yoo ta'an qo'annoo kanaaf ka'umsa ni ta'u jedhamanii kan fudhataman kanneen aadaa uummata Oromoo waliin kan walqabataniidha. Isaan keesaa immoo kan aadaa baay'ee waan ta'aniif hunda isaanii irratti qo'achuun ulfaataadha. Kanaaf qorannoon kuni akaakuuwwan fookiloriin Oromoo Ispoortii aadaa/ Gombisa Fardaa/ kessatti ga'ee qaban aanaa Dandii irratti xiyyeeffachuun xiinxaluudha.

2.2.3.3. Fookiloorii Ispoortii Aadaa Keessatti

Fookilooriin gombisa fardaa waliin hidhata qaban akaakuun isaanii kana osoo hinjedhiin dura ka'umsa qabaachuun dirqama waan ta'eef bu'uura qoqqoodii Dorson (1972)tiin adda baasuun barbaachisaadha. Isaanis afoola, duudhaa, meeshaa aadaafi aartii sochii ti. Yaada kana kan gabbisu ergaan biraa OLRİK (1992) *“In a broader sense ,folklore compromise every customary practice within the none- book- learned class of society , in sport, trade, management etc.”* jechuun fookilooriin gochoota baramaa kamiyyuu kan hawaasa keessatti raawwataman kanneen akka ispoortii, daldala, bulchiinsaa fi kkf waliin waqabachuu akka danda'u agarsiisa. Gochi hawaasni Oromoo raawwatu keessaa inni olaanaan immoo, aadaa isaa kabajee walitti dhufeenya hawaasummaa gaarii qabaachuu, walharaarsuufi nageenya eegsisuu, waliin gammaduu, bashannanuufi kkf of keessatti hamata. Gocha kana keessaa gombisni fardaa ga'ee olaanaa qaba. Yaadni kuni Fookilooriin Oromoo gombisa fardaa keessatti ga'ee bal'aa akka qabu namatti agarsiisa. Karaa biraa gombis fardaa yeroo taphatu afaaniin waan jedhu qaba; meeshaa itti gargaaramus qaba; haala ittiin taphatus aba; bifa sochii ittin taphatus qaba. Kuni immoo gosoonni fookiloori afoolaa, duudhaa, meeshaa aadaafi aartiin sochii hundi isaan gombisa fardaa waliin hidhata qabaachuu nuuf mirkaneessa.

2.2.3.4. Jijjiirama Fookiloorii

Fookilooriin Dhaloota irraa gara dhalootaatti darbaa akka dhufe beekamaadha Haeluma kanaan jaarraa dheeraa yeroo darbaa dhufu akka jirutti osoo hin jijjiiramne darbuu akka hindandeenye beekamaadha kunis haalli jireenya uummataa jijjiiramaa waan deemuuf fookiloorinii beekumii hawaasichaa waliin jijjiiramaa akka dhufu nama hinshakkisiisu. Kana ilaalchisee toora interneetii irraa kan argame akkas jedha.

Although their numbers are very limited, there are three kinds of schools in Oromia: missionary, madarasa (Islamic), and government schools. Islamic schools teach classes through the sixth grade, and the other schools go through grade twelve. Oromos do not have control over these schools. Oromo culture and values are constantly attacked in them. Jedha.

<http://www.wtgonline.com/country/et/gen.html>, 2016

Yaada kana kan dhugoomsu Fedhasaa (2001 :7)

Hawaasni yeroo hundumaa jijjiirama keessa jira. Jijjiiramni kunis karaa amantii, siyaasaa, saayinsiifi teeknoolojii, dinagdeefi aadaa ta'uu danda'a. Jijjiiramni hawaasa keessatti uumame tokkos kallatti yookan karaa biraatiin afoola tuquu hin hafu. Fakkeenyaaf jijjiiramni karaa dinagdee dhufu meeshaa duraan tajaajilaa ture tokko faayidaan ala taasisuu nidanda'a. jedha.

Akka waliigalaatti Fookiloorii Gombisa fardaa keessa jiran kana irratti sababa siyaasaa, barumsa jabanaa /qaroominaa/, dinagdeefi amantii irraa kan ka'e jijjiiramni jiraachuu isaa ibsa.

2.3. Sakatta'a Qorannoo Wal Fakkii

Waa'ee gombisa fardaa irratti qorannoo adda addaatu gaggeefamee ture isaanis

2.3.1. Gombisa Fardaa

Gombisni fardaa tapha uumman Oromoo taphatu ta'ee yoom, eessatti eenyuun akka eegale kana jedhanii ibsuun rakkisaadha. Akka waliigalaatti garuu yeroo durii kaasee jiraachuufi waraana irrattis oromoonni fardaan deemanii akka lolan barreesitoonni lafa kaa'u. Akka fakkeenyaatti Xannaan(2013:17) Camden J. Hotten (1868:205) wabeeffachuun yeroo insu“ *Gugsii practice among yejju Oromo of Walloo as an institution that took place once or twice aweek. This implies that gugsii custom was an independent institution among oromoo in the past.*” jechuudhaan uummata oromoo biratti beekama ta'uu isaa mullisa. Kana irraa ka'ee Oromoonni gombisa fardaatiif

iddoo olaanaa kennuudhaa mi'a fardaa miidhagaa ta'een fayyadamanii dargaggoonnifi ga'eessonni waldorgommii irratti hirmaatu. Wal dorgommicha irratti kanneen hari'an uleedhaan waraanu; kanneen baqatan immoo gaachanaan of irraa ittisu; maanguddoon ni tasgabee su ykn seera eegsisu; warri ulee guuran immoo jala kaatanii ulee kufe funaananii garee isaaniif kennu; daawwattoonni irraa siqanii dhaabachuun garee deeggaraniif hamilee kennuun nibashannanu, kolfu, taatee jiru daawwatu. Gombisni fardaa osoo hin eegalamiin qophiin gama adda addaattin ni jira. Kunis: hamilee kakaasuun karaa sirbaatiin, mana keessa nyaataaf dhugaatii qopheessuu, meeshalee gugiif tajaajilan (mi'a taphaaf oolan) qixeeffachuufi farda shaakalsiisuun gochoota qophiif godhaman keessaa isaan muraasa.yeroo taphni ga'es akkaataa itti raawwatu,maal akka jehan,maalitti akka gargaaraman ni qaba, xumuras haala ittiin adda bahan qaba.

2.3.1.1. Afoola Gombisa Fardaa Keessatti Ga'ee Qabu.

Afoolli Oromoo baay'ee bal'aa akka ta'e beektoonni garaa raraa lafa kaa'anii jiru. Isaan keessaa Fedhasaa(2013:34) okpewho (1992) wabeeffachuun afoolli Aafrikaa gosoota gurguddoo saditti akka qoodamu ibsee jira. Isaanis seeneffama afoolaa (oral literature) walaloo afoolaa(Oral poetry)fi qareeyyii (witsizim) jechuun ibseera. Gooroowwan kana keessaa kan gobisa fardaa waliin hidhata qabu walaloo afoolaati (oral poetry) dha. aAfochi jalatti immoo kan haammataman sirbaafi eebbi ga'ee akka qaban ifatti mullata. Isaanis kanaa gaditti ibsamani jiru.

- *Sirba*: Sirbi amala muuziqaa qabaachuun beekama. Dabalees sochii qaamaa dhaggeeffattoonni irratti hirmaataniin tumsama. Kan hunda caalaa adda isa taasisu garuu, sochii qaamaa hirmaattonni mul'isaniifi meeshaalee muuziqaan marfamuu isaati. Ergaaleen sirbaafi jechamootaa hedduudha. Yaada kana. (Fedhasaan , 2001 :7)

Sirbi waantoota lama of keessaa qaba.Isaanis walaloo isa gara gurra namaa dhufuun dhggeeffatamuufi jechaan darbu; sochii qaamaa walaloo weeddifamu waliin deemudha. Sochiin kunis mormaan, miilaan, karka ykn qaama hundaan ta'uu danda'a. Gabaabumatti sirbi gochaafi jechaan dhalootaaf darba.

Jechuun haala raawwii of danda'e qabaachuu akka danda'u ibsee jira.

- *Geerarsa*: Geerarsi afwalaloo hawaasa Oromoo biratti balinaan beekaman keessaa tokko akka ta'eefi miira uummataa sochoosuuf human akka qabu beektoonni gara garaa ni addeessu.Haaluma kanaan Misgaanuu (2013:9)

“Dabalees geerarsi Oromoo bakka garaa garaatti geerarama. Lafa jigiitti, iddoo cidhaatti, bakka tikaattifi halkan ittiin waarisachuuf geeraramuu ni danda’a.” jechuun ibsa.

- *Eebba*: Oromoon waan hunda dura eebba beeka. Ebbaan calqaba eebbaan xumure. Kana jechuun Waaqa kadhatee calqaba Waaqa galateeffatee xumura. Kanaaf eebbi uummata Oromoo biratti iddoo olaanaa qaba. Akka fakkeenyaatii yeroo nama araarsan, yeroo walgargaaran, yeroo hojii eegalan, yeroo irribaa ka’eenii harka dhiqatan, yeroo nyaatan, yeroo rafanfi kkf irratti eebbi ni mullata. Eebbi bakka itti raawwatu niqaba bakka fedhettifi abbaa fedheen hineebbifamu. Yaada kana Dirribii (2012:69) “EebbaBoroo irratti, karaa irratti, malka irratti, oyiruu keessatti, caffee, tulluu, Odaa jalatti eebbisu” jedha.
- *Makmaakasa*: makmaaksi hawaasa oromoo biratti beekamaafi iddoo guddaa kan qabudha. Umman Oromoo makmaaksaan yaada bal’aa gabaabseefi cuunfee dhiyeessuun ergaafi barumsa ittiin dabarsa. (BATO, 2004). Haaluma kanaan makmaaksi gombisa fardaa walliin mammaakaman nijiru. Fkn lafa ilaalanii farda dhahatu, fardi biraan ga’a malee hin waraanu. Fkn nimammaakama.

2.3.1.2. Meeshaa Aadaa Gombisa Fardaa Keessatti Ga’ee Qaban

Gombisni fardaa meeshaa aadaa gara garaa fayyadamuun taphatama. Kanneen keessaa gaachana, alangee, mi’a fardaa, ulee. Kall’ee /luffisaa/, Daabeefi kkf akka fakkeenyaatti fudhachuun ni danda’ama. Yada kan ilaachisee Xannaa(2013: 38)

Necessary equipment for horsemen to engage in comptetion as amfarroo and daabe made from lion or bamboo skin cover their head whiel luffisaa leapored or lion skin worn on back protects their own back . In addition, ashield which has handed (gachana shaanqoo or leencaa) help the horsemen to against spear blown from opposite. Whip (alangee) made from hypoppotamus skin and javelins (ulee) are also used in the contests.

Jechuudhaan meeshalee gombisa fardaa keessatti ga’ee qaban tarreessee jira. Dabalees Jaalataa (2014) leellisaa (6413:102) wabeeffachuun kan ibse abbaan fardaa yroo farda yaabbatu qabatu, alangee, gaachana, ulee, yreroo barbaachisu luffisaa gogaa qeerransa ykn leencaa jirbii gara garaa irraa tolfame gateettii irratti keewwatu jechuun ibsa. Meshaleen kunis namoota ogummaa qaban adda addaa tiin hojjatama. Meeshalee kana irratti namoonni yaada dhiyeessan baay’eedha. Fkn (Xannaa, 2013).

Uleen darbannaayeroo farda gulufan nama dursee dheessu ittiin waraanuuf ykn namni gaachana hin qabne ittiin of irraa qoluuf kan itti gargaaraman akka ta'e insa. Akkasumasdaabeen kan qolee mataatti kaawwatamu bareedinaa mullisuufi balaa mataa namaa irraa ittisuuf gargaara jedha

Fardi uummata Oromoo biratti meeshaa addaa beekamaa akka ta'e yaadni Misganu(2011:15) "Waanti aadaa kan afaaniin dubbatamuufi gurraan dhaga'amu irraa kan ijaan ilaalamuufi qaqqabatamuudha" jechuun ibsa. Kanaaf fardi uummata Oromoo irraa adda bahee waan hinbeekneef, yeroo hunda fardaan maayii baay'ee dhimma baha fkn cidha irratti, gaddaa /du'a/ irratti, waraana irratti, imaltuu garaa garaa irratti fardaan tajaajilama waan ta'eef Oromoodhaaf fardi meeshaa cimaadha. akkasumas akka harkamirgaa Oromootti lakka'ama. Yaada kana Xannaa (2013:33) "A close examination to the oral history of the Kuttayyee Oromo shows there was no time when horse was absent in there history." Jedha

Araddaan ykn dirreen lafa gombisni fardaa itti taphatamuudha. Direen malee gombisa fradaa taphachuu hindanda'amu. Araddaan Oromoo biratti bu'aa qaba. Kunis araddaatti bahanii waaqa kadhatu, nama araarsu seera tumu, yaa'ii taa'u farda gulufu. Kanaaf dirre ykn araddaan aadaa Oromootti waliin hariiroo cimaa qaba. Yaada kana kan mirkaneessu Dirribii(2012:129) "*Amantii araddaa, dhangaafi aadaan saba tokkoo wal qabataadha.*" jechuun ibsa.

2.3.2. Yoomessa Gombisa Fardaa

Gombisni fardaa akka Aanaa Dandiitti yeroo beekamaa ta'e keessatti raawwata. Raawwiin isa kunis baatii Fuulaabaanaa kaasee hanga Eebilaa jidduutti guyyaa kabaja ayyaana Ortodoksi Tawaahidoofi ayyaana masqalaa waliin raawwata. Sababiin baatii fuulbaanaa irraa eegaluuf lafti irratti gulufan yeroo gannaa margi irratti biqila, dhoqee ta'a, gulufuufis rakkisaadha. (Jaalataa, 2014). Xannaa(2013:4546) Gombisni fardaa yeroo qophii, raawwiifi tapha booda akka qabu bal'inaan eega ibsee booda guyyootafi baatii keessatti raawwatan kabaja Ayyana KIRSTAANA waliin akka ta'efi guyyichas waaree booda akka raawwatu ballinaan ibsee jira.

2.3.3. Qooda Fudhattoota Gombisa Fardaa

Tapha Gombisa fardaa keessatti qooda fudhacuu kan danda'an dhiirota ta'ee umuriin isaanii daa'ima hanga maanguddoo kan jiran hammata. hirmaattonni gombisa fardaa: daa'imman wagaa 15 dadii farda leexoo yaabbachhun gulufu. Warri hari'an nama

dheessu uleedhaan waraanuun ga'ee isaaniiti. Kanneen dheessan immo waraansa of irraa qolachuun ga'ee issanniti. Maanguddoonni immo ni tasgabbeesu. Warri ulee guuran yeroo namni ulee waraansaa darbate lafaa funananii gareee isaaniif kennu. Daawwaattooni ilaluun hamilee kennuitti gammadu bashannanu. dhiiras dhaalaas ni ta'u. (Xannaa, 2013: 58)

2.3.4. Qaawwa Qorannoo Walfakkii

- Katamaa Bayeechaa (2003) mataduree “Tapha Fardaa Aanaa Meettaa Roobii. Ciminni qorannoo isaa tapha fardaa aanaa meettaa hanga tokko ibsuu yaalee yoo ta'uqaawwi isaa immoo, qorannoon isaa digirii calqabaaf waan ta'eef ibsi isaa qabiyee bal'naan kan qabatemiiti.
- Xannaa (2013) mataduree “The Dokumantation of Historical and Cultural Significancy of Horse Racing “Gugsii” Game In Kutae Oromo Society With Particular Presence To The Ambo District.” jedhu irratti yuunivarsiitii Finfinnetti hojjate. Cimina qorannoo isaa waa'ee tapha gugsii Oromoo Kuttaayee bal'naan wabileen deeggaree dhiyeesseera. Dabalees hariiroo Oromoo kuttaayee fi fardaa eessaa dhuftee waliin sirritti ibseera. Qaawwi isaa immoo taphni gugsii Oromoo kuttaayee umurii dheeraa akka qabaatu maaltu ciicata / input/ akka ta'ee ballinaan hin ibsine. Karaa biraas tapha Oromoo Kuttaayee godina adda addaa keessa jiru akka garaa garummaa tokko illee hin qabnetti qorannoo dhiyeesse. Karaa biraa aanaalee Kutaayeen keessa jiraatu hundumaa gaagarumaan isaanii hintuqamne.
- Jaalataa Mootii Araddaa (2014) mataduree “Xiinxala Sirna Gombisa Fardaa Oromoo Tuulamaa Aanaa Kuyyuu” jedhu irratti sagantaa MA tiif yuunivarsiitii Finfinneetti hojjate. Ciminni qorannoo kanaa sirna raawwii gombisa fardaa ballinaan ibsee jira. Dabalees qorannoon isaa foormaatii qorannoon tokko guutuu qabu eeguun wabilee sirnaan wabeeffateera. Qaawwi qorannoo isaa sirna gombisa fardaa kana raawwachuuf fookiloorii isa kamtu maal gargaare? isa jedhuuf deebiin gosoota fookilooriitiin walqabatee ibsame bal'inaan hinmul'atu. Karaa biraa sirna raawwii gombisa fardaa ija ispoorii waliin walqabsiisee eessaa dhufteefi faayidaa isaa ifatti adda godhee hinxiinxalle.

2.3.5. Tokkummaafi Garaa Garummaa Qorannoo Walfakkiifi Qorannoo Kanaa

- Tokkummaa: Mata dureefi maqaan hanga tokko adda ta’u illee xiyyeeffannoo qorannoo tapha fardaa jiddugaleeffatee hojjatamuun tokkumma isaanii ibsa.
- Garaagarummaa: Qorannoo kana waanti adda taasisu:
 1. Xiyyeeffannoon isaa inni guddaan akaakuuwwan fookiloorii Oromoo Gombisa fardaa keessatti argaman bu’uura qoqqoodii Dorson (1972)tiin xiinxale.
 2. Fookiloorii gombisa fardaa keessa jiran tajaajilli isaan kennan maali? akkamitti? gaaffii jedhuuf yaaxina Ispoortii waliin walqabsiisee deebii laate.
 3. Jijjiirama fookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessatti ga’ee qaban irratti mul’atu ifa baasa.

BOQONNAA SADII:IJAARSAAFI MALA QORANNOO

Qorannoon tokko kaayyoo hojjatamuufi mala ittiin qoratamu irratti hundaa'ee amala adda isa taasisu qaba. Haaluma kanaan akkaataan ijaarsa qorannoo(Research design)tiin addaan bahuu danda'a.Fkn akkaataa ragaa itti funaanan, akkaataa itti hiikanifi akkaataa itti qaaccessan ilaallata. (Dastaa 2013:50). Dabalees NEK (1999) yaada kana yeroo deeggaru: *"Mostly research is classified depend on the purpose a research plane to fulfil."* jechuun ibsa. Karaa biraa qorannoon kam iyyuu gosaafi amala odeeffannoo, yoomessaafi haala ittiin hojjatamuun adda ta'uu ni danda'a. Kanaaf, qorannoon kunis waanta adda isa godhu niqabaata .

3.1.Saxaxa Qorannoo

Saxaxni qorannoo akka Addunyaa (2011:63) ibsutti waliigala qorannicha kan to'atu ta'ee, qorannichi maal akka fakkaatuu fi maal irratti akka bu'uureffate agarsiisa. Itti dabalees Addunyaan Cohen, Manionfi Morrison (2005:73) wabeeffachuun yeroo ibsu: *"The purposes of research determine the methodology and design of the research"* jechuun kaayyoon qoratamuuf malaafi saxaxa isaa irratti murteessaa akka ta'e addeessa. Kanaaf xiyyeeffannoon qorannoo kanaa akaakuuwwan Fookiloorii Oromoo Ispoortii aadaa (Gombisa Fardaa) Keessatti argaman xiinxaluu waan ta'eef, ibsa qorannoo akkamtaa (Qualitative Descriptive) fayyadame. Sababiin isaa, V. Kahn, W. Best (2005:279) irratti yeroo ibsan *".... that a non quantitative research for explanation would be fruitful in the study of human development."* jedhu. Ergaan isaa immoo qorannoon hammamta/quantitative/ hin taane waa'ee guddina ykn falaasama dhala namaa ibsuuf filatamaa akka ta'e mul'isa. Haaluma kanaan qorannoon kunis Fookilooriin Oromoos qaroomina fi falaasama uummata Oromoo waliin waan walqataa ta'eef mala akkamtaa /qualitative/ tiin ibsamee jira.

3.2.Amala Qorannoo

Qorannoon kun waa'ee fookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessa qorate. Gombisni fardaa immoo tapha aadaa Oromoo keessaa tokko. Aadaa uummataa qorachuun karaa biraa uummata qorachuudha waan ta'eef qorannoo kanaan qorannoo Sanyabsaa /Ethnographic Research/ jechuun nidanda'ama. Sababiin isaa Addunyaan (2011:33) Riemer (2008:1) wabeeffachuun akkana jedha *"Ethnography is a systematic study of particular cultural group or phenomenon, based on extensive field work in one or selective localities"* jechuun addeessa. W.Bestfi V.Kahn (2005:252) yaada kana

dabalataan yeroo ibsan “*Such cultural feature as language, marriage and family life, child-rearing practice, religious beliefs and practice, social relation and rule of conduct, political institution, and method of production were analyzed through ethnographic research.*” Jechuudhaan waa’een aadaa, afaanii, fuudhaaf heerumaa, guddisa daa’immanii, amantiifi waqeffannaa, hawaasummaafi siyaasa kan qoratamuu danda’u bifa qorannoo sanyabsaa/ethnographic research/tiin ta’uu lafa kaa’u. Dabalataan Mulugeetaan (2014). Wood. (2006:70) wabeeffachuun yeroo kaa’u:

“Ethnography refers to the description and interpretation of culture of social group. The purpose is to provide in-depth the study of culture that includes, behaviour, interaction, language and art facts also.”

jechuudhaan qorannoo sanyabsaa waa’ee dhiimma qomoo hawaasa tokkoo, afaan, walittidhufeenyafi ogummaawwan garaa garaa qorachuuf barbaachisaa ta’uu mul’isa.

3.3.Irraawwatama

Irraawwatama jechuun qaama yookan waanta qorannoon tokko irratti gaggeffamu akka ta’e Addunyaan (2011:64) “*Qorannoon tokko irraawwatamaa qaba, Kunis, namootaafi dhimmoota qorannoon sun irratti gaggeeffamu*” jechuun ibsee jira. Qorannoon kunis akaakuu fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaa keessaa xiinxalewaan ta’eef irraawwatamni isaa Fookiloorii Oromoo gombisafardaa keessatti argamaniidha.

3.4.Madda Odeeffannoo

Madda odeeffannoo jechuun burqaa deebii gaaffilee qorannoo tokkooti. Maddi odeeffannoo qorannoo kanaa madda raga duraa yoo ta’u innis maanguddoota waa’ee Fookiloorii Oromoo beekan akkasumas kanneen gombisa fardaa taphachuudhaan muuxannoo dheeraa qabanfi kan amma taphataa jiran irraa yoomessa uumamaa keessatti argamuun odeeffannoon bifa afgaaffiifi namoota 12 kanneen odeeffannoon 23/3/2008-4/6/2008 jidduutti irraa fudhatamedha. Kana irraa meeshalee aadaa gombisa fardaa ittiin taphatan kallatiin waan daawwatamaniif akka madda raga duraatii tajaajilaa kennanii jiru. odeeffannoon haqa ta’e waan argamuuf maddi raga duraa kun filatamee jira. Sababiin qorataan dhimma itti bahes waa’ee bu’aa raga duraa namoota irraa kallatii argamu fudhachuu V.Khn fi W. Best (2005) Tuchman (1994: 319) wabeeffachuun yeroo ibsan “Finding and assessing primary historical data is an exercise in detective work .It involves logic, intuition, persistence, and

common sense.” jedhu. Kunis madda ragaa duraa fayyadamuun yaada haqaafi miiraa hubachuuf barbaachisaa ta’uu mul’isa. Dabalataanis yaada kana kan dhugoomsu, MOE (1999: 177) yeroo ibsu: *“Primary data is original to the problem, have direct physical contact to the event.”* jechuun ragaan duraa dhimma qoratamu waliin hariiroo akkaqabu mullisa.

3.5.Mala Iddatteessuu

Malli iddatteessuu adeemsa fudhannaa iddattoo jamaa waliigalaa keessaa fudhachuun qorannoo adeemsisuudha. Kana ilaalchisee, Berg (2011:11)yeroo ibsu qorataan tooftaa kamiin iyyuu fayyadamee iddattoo filachuun waan hinoolleefi kanneen dhimmichi ilaallatu hundaa irraa odeeffannoo funaanuun rakkisaa waan ta’eef iddattoo filachuun barbaachisaadha akka ta’e ibsa. Dabalataanis, iddattoo filachuun kan inni barbaachiseef yoo iddattoon eeggannoodhaan filatame ragaan iddattoo sana irraa argamu akka gaariitti bakka bu’uu waan danda’uuf, jamaa hunda irraa ragaa sassaabuun yeroo, maallaqa, humnaafi qabeenya qisaasessuu waan ta’eefidha. Kanaafuu iddatteessuun tooftaa garaagaraa yoo qabaate iyyuu qorannoo kanaaf qorataan iddatteessuu mala akkayyoo /purposive sampling/ fayyadamuun namoota kallattiin gombisa fardaa taphataa jiranifi maanguddoota yeroo dargaggummaa isaanii taphatanii darban kaayyeffatee filachuun qorannichaa adeemsiseera. Kunis wiirtulee gombisni fardaa keessatti taphataman keessaa namoonni 12 ka naannoo gaallessaa hubatoofi dandiitti jiraatani irratti kaayyeffachuun afgaaffii isaanii gochuuf eessatti akka argaman immoo iyyaafachuun qorannoo godhamee jira. Sababiin qorataan mala kaayyeffataa /purposive sampling / fayyadameef Tuchman (1994) yeroo ibsu *“Purposivesampling is useful specially when some of the units are very important and should be included in the study.”* Dabalataanis, bakka barbaachisaa ta’etti qorataan mala iyyaafannaa ykn darbaa dabarsaa /snowball/ fayyadamee namoota beekumsa addaa gombisa fardaa irratti qabu jedhaman kan dagataman illee iyyaafachhun ragaa irraa funaanee jira. Sababiin isaa, MOE (1999) waa’ee kana yeroo ibsu, *“To get adequate information searching the best person who know about the issues is the best way than using other technique”* jedha.

3.6.Yoomessa Qorannoo

Qorannoon kun kan adeemsifame akaakuu fookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessatti argaman irratti waan ta'eef akka aanaatti yeroo beekamaan gombisni fardaa itti adeemsifamu Fulbaana 17, Sadaasa 12 fi 21, Amajjii 21 waan ta'eef qorataan guyyoota kan qaamaan deemuundirree tapha gombisa fardaa yoomessa uumamaa keessatti adeemsisee meeshaalee itti tajaajilaman, daawwachuun suura kaasee, akkasumas haala itti taphatan vidiyoo warabee, akkaataa ittiin sirban sagalee warabee hojii dirree yoomessa uumamaa keessaatii adeemsisee jira. Daawwannaati fufuun guyyoota biroo bilisa ta'anii odeeffannoo akka kennan bellamuun afgaaffii namoota iddoo taphaatti odeeffannoof filaman keessaa nannoo isaan jiran deemuun raga afgaaffiidhaan funaanamee jira.kunis guyyoo 23/3/2008- 4/6/2008 jidduuti kan raawwatedha.

3.7.Meeshaalee Funaansa Ragaa

Meeshaaleen funaansa ragaa qorannoo tokko gageessuuf, wantoota odeeffannoo ittiin funaannatanidha.Isaanis gosa odeeffannoo sassabbamuufi kaayyoo qorannichaa irratti hundaa'un garaagara yoo ta'an, qorannoon kun qorannoo ibsa akkamtaa /Qualitative descriptive/ ta'ee akaakuu Fookiloorii Oromoo gombisa fardaa kessatti argaman waan qorateef meeshaa funaansa odeeffannootiif daawwannaa, afgaaffiifi akka bargaaftiitti fayyadamee jira. Sababiin isaas V. khnfi W. Best (2005: 241) yaada kan deggaruun yeroo ibsan:

Qualitative method consist of three kind of data collection :(1)in –depth, open ended interviews ;(2) direct observation ; and (3) written documents . The data from interviews consists of direct quotations from people about their experience, opinion s, feelings, and knowledge. The data from observation consists of detailed description of people activity, action the full range of interpersonal interaction and organizational processes that are part of human experience. Document analysis in qualitative inquiry yields excerpts ,quotations ,or intire passages from organizational clinical or program records; memoranda and correspondence;official publications and reports;personal diaries and open –ended written response to questionnaires and surveys.

jechuudhaan meeshaan funaansa odeeffannoo qorannoo akkamtaatiif afgaaffiin, daawwannaafi xiinxala ragaa kanneen filatamaan akka ta'e mirkaneessanii jiru.Fayyadamuu maalleen kana sadanii ilaalchisee jarreen kun dabalanii yeroo ibsan: *“Thus, good qualitative research will often include multiple method of data collection.That is triangulation of the data which permits the verification and*

validation of qualitative data.” jechuudhaan meeshaalee funaansa ragaa hedduu haala sirii ta’een fayyadamuun bu’a qabeessa akka ta’e waan ibsaniif qorataan kana irraa ka’uun afgaaffii, daawwannaa, mala xiinxala ragaafi bargaaffiitti fayyadamee qoratee jira. Yaada kana MOE(1999) Hitchcok *et al.*(1989), Ary *et al.*(1990)fi Bgdanfi Biklen, (1992) wabeeffachuun yeroo ibsu:

“Therefore qualitative research employs word to answer by gathering information with the help of interview, field notes, recording equipments (audio-tape, vidiotapes) personal documents, memos, and other official records” jechuun meeshaleen olitti tuqaman funaansa ragaa qorannoo kanaatii mijataa ta’uu isaanii mirkaneessu.

3.7.1. Afgaaffii

Afgaaffiin fuulaafi fuulatti qaama tokko irraa waanta barbaadamu gaafachuu waan ifa hin taane irra deebi’anii hubachuuf nama gargaara. Yaada kana kan dhugoomsu MOE (1999) yeroo ibsu:

The purpose of interviewing is to find out what is in or on someone else’s mind. It allow interviewer to do more things to improve the equality of the sinformation required than other method. It also enable to secure depth and detail information. Interview is one of the most popular techniques to meet divers situation (flexibility)and it also provide opportunity to understand non verbal behavior, identity of respondent and allows for greater depth.”

Jechuun yaada jechaan hin ibsamnellee gadi fageenyaan hubachuuf afgaaffiin kan nama gargaaru ta’uu ni ibsa. Kanaaaf qorataan mala kanafilatee jira. Kunis guyyoota garagaraa keessatti Sadasa 23, 2008 kaasee hanga Guraandhala 4, 2008 jidduutti adeemsifame .Isaanis namoota ganda sagal iddoo gara garaa jiran bayy’inni isanii 12 ta’an irraa yeroo gara garaa keessatti afgaaffiin adeemsifamee ture.

3.7.2. Daawwannaa

Qorannoon kun meeshaa funaansa ragaa daawwannaa fayyadamuun adeemsifame Sababiin isaa daawwanaa qorannoo dirreetiif filatamaa akka ta’e Dastaa (2013:118) *“... akkaataa itti dalagan, haasawaa, sochii isaaniifi kkf ilaalaniifi dhaggeeffatanii galmeeffachuuf nama fayyada”* jechuun ibsa. Dabalees yaaduma kana Addunyaan (2011:10) akka kanaa gadiitt cimsa.

“Qorattoonni haala jiruufi jireenya hawaasaa irrati gaggeessuu barbaadan odeeffannoo kan argatan waan daawwata, mari’atan, argan, dhaga’an, haala naannoofi jiruufi jireenya hawaasichaa ilaalchisee waan dubbisaniifi wkf irratti”

jechuun ibsa wwan t'eef malli kun filatameera. Haaluma kanaan Daawwannan iddoo taphni Gombisa fardaa itti adeemsifamu iddoo afur Gaaleessa Sadasa 21,2088 fi Amajjii 21,2008, Hubato mudde 19,2008 Daannis Sadas 12,2008 dhaquun yoomessa uumamaa keessatti daawwannaan godhamee jira. Haalli daawwannaan godhame daawwannaa hirmaannaa gartokkeetiin /parial participant observer/ ta'uu daawwatamee jira. Sababiin isaa irra caala raga barbaadamu argachuuf, naamusa isaanii, faayidaa isaan argatan, ga'ee isaan qaban beekuuf haga tokko waliin hirmaachuun bu'a qabeessa waan ta'eef haala kanaan daawwannaan godhameera. Akka waliigalaatti qabxiin xiyyeeffannoo yeroo daawwannaa duuba waraqaa qorannoo irratti dabalee B jalatti ballinaan kan ibsamee yoota'u qorataan haala hirmaattota gombisa fardaa, uffannaa, meshaa qabatan, waanta afaanii jedhan, gocha isaanii duraaduubaan, ga'ee taphattootaa, dawwatootaa, daa'immaniifi maanguddootaa, akkasumas sirna tabaa calqabii kaasee hanga xumuraatti jiru irratti daawwannaa adeemsise.

3.7.3. Bargaaffii

Malli kun kan filatameef sadarkaa fookilooriin Ispoortii aadaa waliin hidhata qaban maali irra jiru?, gara fuula duraatti maal ta'uu danda'u? isa jedhuuf deebii argachuuf odeeffannoon afgaaffii, daawwannaa fi xiinxala dookimantiin funaanaman qotee bulootaa gombisa fardaa taphataniifi dookimantoota irraa waan ta'eef dabalataan waan gara duraatti ta'uuf jiru akeekuuf jecha waajjira Aadaafi Turiizimii irraa yaada dabalataa argachuuf bargaaffii dhimmaa itti ba'amee jira. Kunis namoo lama irraa qofa yoo ta'u yaboo kallatti sirrii ka'uuf haala waajjirri ATO irra jiru beekuun barbaachisaadha jedhee qorataan waan amaneeff mala kana akka dabalataatti fayyadameera. Kunis caamsa, 21-24/,2008 jidduutidha. Sababiin isaa bargaaffiin yeroo kan qusatuufi namoonni fedha isaanii bilisaan akka ibsatan waan gargaaruu hojii irra oolee jira (Dastaa, 2013:123).

3.8. Adeemsa Funaansa Odeeffannoofi Qaaccessa Ragaa.

Mata duree kana jalatti haala ragaan odeeffannoo kennitoota irraa itti funaaname, adeemsa hiikni itti kennamefi akkaataa itti qaacefameetu qindaa'ee dhiyaate.

3.8.1. Adeemsa Funaansa Odeeffannoo

Qorataan kaayyoo qorannoo kanaa galmaan ga'uuf akaakuwwan fookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessa jiran ga'ee akkamii akka qaban xiinxaluuf meeshaa funaansa

ragaa kan akka afgaaffifi daawwannaa fayyadamee odeeffannoo madda ragaa duraa irraa sassaabuun qorannoo adeemsise. Kunis deeggartoota nama sadi waliin ta'amee bifa itti aanuun hojjatame. Jalqaba cheekliisii qopheeffachuun daawwannaan taasifameera. Sagaleen viidiyoodhaan waraabamee jira. Itti aansee afgaaffiin madda ragaa duraa irraa yeroo gara garaa keessatti kallatiin taasifamee. Dhuma irrati immoo odeeffannoo afgaaffifi daawwannaan argame gabbisuuf yaada beektotaatti deggaramee dhiyaatee jira. Dabalataan jijjiirama fookilooriin Oromoo gombisa fardaa keessatti jiran irratti mul'atuufi gara duraatti maal ta'uuf akka deeman akeekuuf bargaaftiin qophaa'ee Waajjira Aadaafi Turiizimii irraa odeeffannoon fuudhamee jira. Adeemsi kun sirrii ta'uu kan mirkaneessu V. Kahnfi W. Best (2005:297, 300) yeroo ibsan:

Observation should carefully and expertly recorded. To aid in the recording of information gained through observation a number of device have been extensively used. Check list, rating scale, scor card and scaled specimens provide systematic meanse of summarizing or quantfing data collected by observation or examination. jechuun ibsan.

3.8.2. Qaaccessa Ragaa

Ragaan bifa oliitin funaaname duraan dursee akka walfakkeenya yaadaatiin gurmeeffame. Itti fufee duraaduuba raawwii isaanii bifa eegeen mata duree gurguddaafi xixiqqaatti caccabanii akka hiika sirrii laachuu dandaanitti tarreeffamanii ragaa suuraafi yaada beektotaa waliin deeggaramanii qaacceffaman. Yaada kana V. Kahnfi W. Best (2005:34)

The process of classification, sorting and tabulating of the data are important part of the research. The analysis and interpretation of the data represent the application of deductive and inductive lojic to the research process. The datas are often clasfied by division into sub group and then analysed. jechuun yaada olii sirrii ta'uu mirkaneessu.

Haaluma kanaan qorannoon kuni akaakuu fookiloorii, faayidaa, yoomessa, qooda fudhattootaa, naamosaafi jijjiirama jiru waan xiinxaleef yaaxina faayidaa bu'uureffatee waa'ee fayidaa fookiloorii qaaccesseera. Karaa biraaa yaaxina aadda bu'uureffachuun waa'ee akaakuu fookiloorii duudhaa qaaaccesseera. Yaaxina xiinsammuu fayyadamee ergaa gama afoolaa jiru qaaccessee jira. Akkasumas jijjiirama fookiloorii irratti mullatu yaaxin a seenaa naannoo bu'uureffachuun qaaccessee jira.

3.8.3. Qindeeffama Qorannoo

Qorannoon tokko kaayyoo isaa galmaan ga'uuf qindaa'aa ta'uu akka qabu hayyooni gara garaa nidubbatu. Kunis amala qorannoon gaarii tokko qabu keessa haalaan qindaa'aa ta'uun, tartiiba qabaachuun, jecha ifa ta'een barreefamuun, yaadaan walqabataa ta'uun akka qabu beektootaan barreefameera. Fkn Zoltan (2007:11) yaada kana yemmuu ibsu: *"Good research is systematic: It means that research is structured with specified steps to be taken in a specified sequence in accordance with well defined set of rules."* jedha. Dabalataan qorannoon tokko calqabaa kaasee xiyyeffannoo itti kennuun seeraan yoo qindaa'e yeroo qusachuu akka danda'uufi fayidaa bal'aa akka qabu kaayyoo barbaadame illee galmaan ga'uu akka danda'u ibsa. Jamesfi John (2005:331) akkana jedhu: *"Proper attention given to this matter of organization early in the research process can save a great deal of time at the data analysis phase."* jedhu. Kanaaf, qorannoon kun boqonnaalee shanitti qoodamuun, tartiibaan qindaa'ee jira. Isaanis:

Boqonnaan Tokko: Seen-duuba, ka'umsa qorannoo, gaaffilee bu'ura, kaayyoo, barbaachisummaa, daangaa, hanqinaa fi qindeeffama qorannichaa qabteera.

Boqonnaan Lama: Yaada rimee Yaaxina / conceptual theory/, sakatta'a barruu walfakkii fi sakatta'a qorannoo walfakkii qabatee jira. Isaanis maalummaa fookiloorii, gosoota fookiloorii, faayidaa fookiloorii, maalummaa ispoorii aadaa, gombisa fardaafi fookilooriiwwan gombisa fardaa keessatti ga'ee qabanfi kkf hammatee jira.

Boqonnaan Sadi: saxaxa, ammala qorannoo, irraawwatama, madda odeeffannoo, mala iddateessuu, yoomessa, meeshaa funaansa ragaa, adeemsa funaansa odeeffannoofi mala qindaa'inaa qabateera.

Boqonnaan Afur: Qaacceessa fi Hiika Ragaati. Kunis haala walii gala qorannichaa, akaakuuwwan qorannoo gombisa fardaa keessatti argaman, faayidaa fookiloorii gombisa fardaa keesa jiran qaban, yoommessaafi qooddattoota, naamusa gombisa fardaa keessaafi jijjiirama fookilooriin gombisa fardaa keessaa irratti mullatufi kkf bifa ibsaa, gabateefi fakkiin deeggaree dhiyeessee jira.

Boqonnaan Shan: Cuunfaa, Gudduunfaafi Yaboo of keessatti hammata.

3.9. Muuxannoo Dirree

Mata duree kana jalatti yeroo ragaan funaanamu meeshaa itti dhimma ba'amefi daawwannaanirratti mirga, duudhaafi safuu hawaasaa osoo hinmiidhin haala odeeffannoon fudhatametu as jalatti qindaa'e.

3.9.1. Meeshaa Sagaleefi Suuraa

Qorannoo kana adeemsisuuf meeshaalee gara garaa dirreef ta'an kan akka kaameraa suuraafi viidiyoo sagalee waraabu tajaajilamee jira. Sababiinsaa V. Kahnfi W. Best (2005:300) "*Observers use appropriate instrument like photo camera, video recored and others to systematize, quantify, and preserve the result of their observation*" jedhu. Kana irraa ka'ee qorataan qaaman iddoo tapha gombisa fardaa deemmuun jechaafi gocha isaanii akka jirutii ragaa suuraafi sagalee haala qabatamaan fudhatamee jira.

3.9.2. Naamusa Ogummaa

Hojiin qorannoo kanaa yeroo adeemsifamu bifa seera qabeessaafi naamusa qabuun kabaja hawaasaa eegee raawwate. Fkn yeroo qorannoo kanaaf afgaaffiifi daawwannaan dirree taphaa keessatti taasifame, bifa aadaafi safuu hawaasichaa eegeen, mirga isaanii kabajeen akkasumas yeroo suuraa eeyyama gaafachuun fedha isaaniitiin suurri fudhatamee jira. Dabalees waraabbii sagalee irratti fedhiisaaniitiin odeeffannoo qabatamaa barbaadamu akka kennan fedhii gaafachuun sagaleen isaanii warabamee jira. Dhuma irratti xalayaa seeraqabeessummaa gaafataniifi osoo hingaafatin odeeffannoo warra kennan maraa galateeffachuun xumuramee jira.

Bifa naamusa qabuun haala olitti ibsameen qorannoo adeemsisuun adeemsa sirrii ta'uu kan nuuf mirkaneessu yaada V. Kahnfi W. Best (2005:347) dhiyeessaniidha.

Psychologist accord appropriate respect to the fundamental right, dignity, and woth of all people. The are aware of culture, individual, and role difference, including those due to age, gender, race, ethnicity, national origin ,sexual orientation, disability language and socio economic status

jechuudhaan qorannoon yeroo adeemsifamu nama dhuunfaatii hanga gareetti: mirga, sansakaa, aadaafi safuu namoonni qaban bifa eegeen raawwatamuu akka qabu addeesaniiru. Qorannoon kunis bifuma kanaan adeemsifame.

BOQONNAA AFUR:QAACCESSAAFI HIIKA RAGAA

Ragaan odeeffannoo kennitoota isaa walitti qabaman akkataa kaayyoon qorannoo galma ga'utti qindaa'anii as jalatti qaaceffamaniiru. Dabalataan yaadni beektonni waa'ee yaada mataduree qaacefame irratti qabans ragaa qindaa'e waliin walbira qabamanii dhiyaataniiru. Odeeffannoon funaanames akka calqaba irratti karoorameen xiinxalamuun hiika waliin qaaceffameera.

4.1. Haala Walii Galaa

Odeeffannoon qorannoo kanaaf barbaadame meeshaa funaansa ragaa afgaaffii, daawwaanaafi xiinxala ragaa irraa bifa barreeffamaa, suuraafi sagaleen sassaabaman. Kunis Aanaa Dandii keessatti iddoo fi guyyaa beekamaa uummatichi gombisa faradaa itti taphatu keessaa inni guddan Gaaleessa Sadasa 21,2008, Dandi Amajjii 21,2008, Hubato mudde 19, 2008 Daannis Sadas 12,2008 dhaquun yoomessa uumamaa keessatti daawwannaan godhamee jirairratti waggaa waggaan taphatu. Guyyaa kana irratti deeggartoota qorannoo waliin argamuun ragaan bifa sagalee, suuraafi barreeffamaa funananamee jira. Ragaan sagaleen waraabbamefi suuraanfudhatame dhuma irratti akkaataa hikaafi ergaa isaaniitiin barreeffamuun taa'aniiru. Kunis akkataa kaayyoo qorannoo kana galmaan ga'uu danda'anitti bifa itti aanuun dhiyaataniiru.

4.2. Akaakuu Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaa Keessaa Jiranii

Fookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessa jiran isaan kana jedhanii tarreessuun dura gosa fookiloorii adda baafachuun barbaachisaadha. Isaanii meeshaa aadaa (material culture). Aartii sochii (Folk art). Duudhaa (Custom) fi Afoola (Oral Literature) akka ta'an boqonnaa lama keessatti qabxii 2.2.2 jalatti ba'inaan ibsamee jira. Kanaaf gosoota arfan kana keessaa 'kamtu gombisa fardaa keessaatti argama?' isa jedhuuf akkaataa ragaa afgaaffii gaafa 23/3/2008-4/6/2008 jidduutti funaanameefi daawwannaa gaafa 12/3/2008, 21/3/2008, 19/4/2008 fi 21/4/2008 irraa argametti hundi isaanii akka jiran ragaan odeeffannoo kennitootafi ijaan mul'ate suurri kaafame nimirkaneeessa. Kanas tokko tokkoon yeroo ilaallugabattee assii gadii keessatti qaaceffamaniiru.

Gabateel: Qaaccessa akaakuu fookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessa

TL	Akaakuu fookiloorii	Fookilooriiwwan Gombisa fardaa keessatti argaman		Faayidaa	Ragaa
1	Meeshaa aadaa	1.1	Mi'a fardaa	Bareedina	Dorson (1972)
		1.2	Gaachana	Balaa ittisuu	Dorson (1972)
		1.3	Alangee	Farad dhahachuu	Dorson (1972)
		1.4	Luffisaa	Bareedinafi	Dorson (1972)
		1.5	Daabee	Bareedina	Dorson (1972)
		1.6	Ulee	Balaa ittisuu	Dorson (1972)
		1.7	Nyaata aadaa	Walitti dhufeenyafi jabina qaamaa	Misganu(2011:15)
		1.8	Dirree/araddaa/	Walga'uufi guluffiif	Galassie(1994)
		1.9	Fardaa	Gulufuu, imaltuuf, feisa, midhan dhahuu	Misganu(2011:15)
2	Afoola	2.1	Sirba	Gammachuufi ergaa	Dorson (1972)
		2.2	Makmaaksa	Ergaa	Dorson (1972)
		2.3	Eebba	Aadaa barsiisuu , nageenya eeguu	Dorson (1972)
3	Duudhaa	3.1	Sirna gugsii	Tasgabbiifi naamusa	Balaay (2007)
		3.2	Mirgaan yaabbachuu	Safuu barsiisa	Balaay (2007)
4	Aartii sochii	4.1	Tooftaa sirbaa ykn ragada	Gammacuu	Dorson (1972)
		4.2	Sochii farada dha'annaa	Ariitii	Dorson (1972)
		4.3	Utaalcha fardaa	Dandieetti ibsu	Dorson (1972)
		4.4	Qolannaa waraansaa	Balaa ittisuu	Dorson (1972)
		4.5	Falfala ulee	Xiyyefatani wanaanuuf	Dorson (1972)

Kannee gabatee keessaa kuni balinnaa asii gaditti adda bahanii qaacceffaniitu.

4.2.1. Meeshaa Aadaa (Material Culture)

Akkuma olitti ibsame gombisa fardaa keessatti meeshaan aadaa gosa gara garaa tajaajila akka kennan bira ga'amee jira. Kunis gaafa 21/3/2008 gaaleessa irrati daawwatameen obbo Tarreessa Taaddasaa fedhiin farad isaaa suurri kaafamefi namoonni kaanis qabatani argaman kan akka *mi'a fardaa*, *kal'ee /luffisaa/*, *gaachaana*, *alangee*, *zinnaara*, *uleen*, *nyaata aadaa*, *dirreefi faradi* tajaajila kennaa akka jiran yeroo daawwannaa mul'ateera. Isaanis *suura* 3, 4, 6, 7 fi 8 irratti gara fuunduraatti fuul adda addaa irraatti kan dhiyaate irraa tokko tokkoon hubachuun nidanda'ama.

4.2.1.1. Mi'a Fardaa

Miini fardaa maqaan isaa tokko yaata'u malee waan baay'ee of keessaa qaba. Kunas obbo Tarreessaa Taaddasaa Farda isaanii mi'a guutuu waliin yeroo suura kaafnu gaafa 21/3/2008 sa'aa 9: irraatti akka himanitti Koora, gilaasha, uddeellaa, qomoo, fuuloo, birmaduufi gaam'aan kan yeroo hunda ittiin yaabbatan ta'uu ibsanii jiru. Dabalees ergaa bal'aa argachuuf akka mijatu yeroo biraa gaafa 26/3/2008 obbo Iyyaasuu Guutamaa sa'aa 4:00 irratti afgaaffii taasifameen waa'ee mi'a fardaa maaliif akka oolu, maal irraa ka'ee maqaan akka kennameef akkasumas maal irraa akka tolfaman eenyu akka tolcu ballinaan gaafannee deebbiin argamee akka armaan gadiitti qindaa'ee jira.

- *Koora*: Gogaa re'ee fi horii, muka fi sibiila irraa tolfama. Tolfamni isaa dugda fardaa akka hammaatee qabuu fi madaala namaa eegutti ijjannoo miilaa bitaa fi mirgaa '*faanaa*' fi '*gara jalee*' waliin tolfamee mi'oota biro walii tajaalila kenna.
- *Gilaasha*: Wayyaa furdisanii hodhuun fuunduraafi duubatti qaawwa itti godhanii 'dursaa' kooraatti akka seenutti hojjatama. Gilaashi miidhaginaaf oolu '*baladii*' kan jedhamu gubbaa irra oolee ittiin yaabbatam..
- *Uddeellaa*: Gogaa irraa tolfama kunis gara udduu duuba koora waan ooluuf '*uddeellaa*' jedhamee moggaafame. Koora irratti irkoo duubaa bitaa fi mirgaan kan qabsiifamuu ta'ee eegee fardaa jala oolee hidhama. Kuniis fardi yeroo asii gadee deemu nammi yaabbatu gara morma fardaa irraan akka hinbuune qabee dhoowwuuf gargaara.
- *Qomoo*: Gogaa irraa tolfama dursaa koora isa fuunduraatti kaawwamee morma fardaa bitaafi mirgaan gara gateettii isaa oolee laphee irratti iddoo tokkotti dhufuun luka fuurduraa lamaan jidduu bahee garaa fardaa jalatti '*gara jalee*' dhaan waltti hidhama. Laphee ykn qoma fardaa irra waan ooluuf '*qomoo*' jedhame. Kuni immo kan tajaajilu fardi yeroo irraa olee gara tabbatti ykn qoma deemu namni gara duubatti lo'ee akka duubaan hinkufne gargaara.
- *Fuuloo*: Gogaa irraa tolfama. Maqaa kana kan argateef fuula fardaatti waan kaawwamuf '*fuuloo*' jedhame. Kunis addafi maddii lamaan irraa gadi kan bu'u dhaabbataa sadi akkasumas dalga maraa funyaanfi adda irratti lama qaba. Hidhata harkisaaf oolu immoo morma jalatti hidhaama. Kunis dheerinni isaa

naannoo metira 1.5 ta'ee farda ofduuba harkisuufi yeroo tokko tokko fardi akka dheedu yoo barbaadame ittiin sakaalu ykn ittiin hidhuuf gargaara.

- *Birmaduu*: Sibiila fi gogaa irraa tolfama maqaan kuni kan kennameef afaan fardaa keessa galee waan hidhamuuf soda guula fardaa jalaa nama oolcha. Namni akkanatti yaabbate nan kufa kan jedhu yaaddoo hin qabu biisumaaa ykn birmaduutu itti dhaga'ama waan ta'eef maqichais '*Birmaduu*' jedhame. Kunis sibiila afaan fardaatti seenufi teepha bitaafi miirgaan goree mataa fardaatti kawwamu qaba. Zaabi kan jedhamu immoo morma fardaa bitaa fi mirga goree harkaan kan qabatamudha. Tajaajilli '*Birmaduu*' farda gar malee kaatu akka hinguulle ittiin dhaabuufi yeroo barbaadame immoo utaalchisuufi saggarsisuuf gargaara.
- *Gaam'aa*: Kunis gogaa beelladootaa irraa kan tolfamu ta'e morma fardaa irratti gamada irratti keewwama waan ta'eef '*gaam'aa*' jedhame. Tajaajilli isaa bareedaaf oola.

Akka walii galaatti Obbo Iyyaasuu Guutamaa irraa afgaaffiidhaan akka hubatametti *mi'a fardaa* kan jedhamu iddoo qaama fardaa irra ooluufi tajaajila kennuun waliin walqabatee akka moggaafame dubbatu. Kunis asii gaditti adda bahee taa'eera.

A. Iddoo teessuma qaama fardaa irratti hundaa'ee kan moggaafaman

- *Fuuloo* fuula fardaa irraa ka'ee kan mogga'e.
- *Gaam'aa* gamada fardaa irraa ka'ee kan mogga'e.
- *Qomoo* laphee ykn qoma fardaa irraa ka'ee kan mogga'e
- *Uddeellaa* udduu fardaa irraa ka'ee kan mogga'e
- *Gara jalee* garaa fardaa jala oolee waan hidhamuuf.

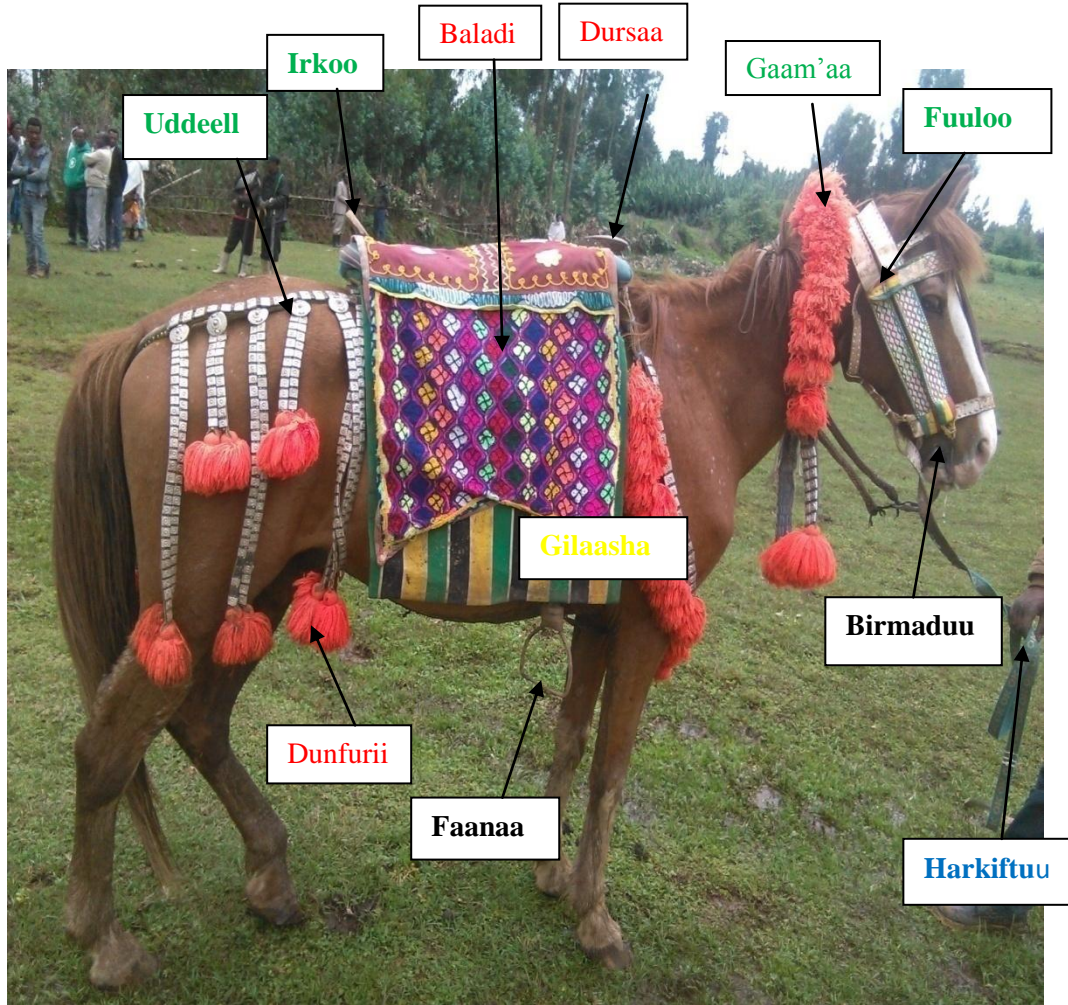
B. Tajaajila kennan irratti hundaa'ee kan maqaa argatan.

- *Faanaa* ijjannoo faana miilatiin waan ta'eef.
- *Kooraa* farda irra koru ykn waan gargaaruuf.
- *Birmaduu* farda to'ee birmadummaadhaah deemuuf waan gargaaruuf

Mini fardaa yeroo gombisa fardaa qofa osoo hin ta'in yeroo imaltuu gara garaa fkn yeroo cidhaa, yeroo namni du'ee awwaalan ittiin himu yeroo gabaafi jaarsummaa deeman illee ittiin yaabbatu. Mi'a fardaa guutuu ta'e kan ittiin yaabbatan farda sangaa

ykn teessumaati. Fardeen akka ‘baataa’ jedhaman daa’imaafi dubartiitu yaabbata waan ta’eef isaan kuni mi’a guutuun hin yaabbataman .Yeroo baay’ee birmaduufi fuulootu keessa hafa. Bakka isaanii ‘lookoo’ kan teepa irraa hojjatamu fayyadamu jedhuun obbo Iyyaasuun ibsanii jiru.

Guutuu Mi’a fardaa faradaa irratti



Suura 3. Mi’a fardaa kan qorataan yeroo doowwannaa kaase qabenyaaan isaa kan obbo Tarreessaa Taaddasaa ta’ee ganda Qooftuu keessaa. 21/3/2008 sa’aa 9:00

4.2.1.2. Gaachana

Waa’ee gaachanaa beekuuf hubannaa bal’aa qaba nama jedhame iyyaafannee nama abbaan isaa abbaa bokkuu ta’e obboo Alamu Dibaabaa Birbirsoo bira gaafa 26/3/2008 sa’aa 5:00 irratti afgaaffiidhaaf qe’ee isaanniitti qorataan argamee Gaachana irratti deebii armaan gadii argate. Kunis, gaachaanni gogaa roobii fi gafarsaa irraa hojjatama. Gombisa fardaa keessatti harka bitaatti qabatamuun waraansa ulee ittiin of irraa qoluuf fayyada. Bifti isaa gurracha ta’ee boca giingoo

golboo ta'e qaba. Golbina isaa keessa kan ciqilee itti galfatanfi qabdooo harkaa qaba. Karaa biraa gaachanni hawaasa Oromoo keessatti tajaajila adda addaaf oola. Akka fakkeenyaatti yoo fudhanne, yeroo lolaa darbannaa xiyya diina isaanii ofirraa ittisu, yeroo gadaa foolleen qabatee sirbti, yeroo nama farda yaabbatu jalaa fardi du'e gaachaana lafa ka'anii hirpha kadhatu, Yeroo namni seenaa hojjatee beekama ta'e tokko du'e qabatanii ittiin garmaamu, yeroo kaka eeboo walii waraana ciibsanii ittin kaksiiisufi kkf tajaajila kenna waan ta'eef gaachanaaf kabaja guddaatu kennama. Yeroo abbaan du'e gaachana kan fudhatu ykn dhaalu ilma angafadha. Jechuun obbo Alamuu Dibaabaa ibsa kennanii jiru.

4.2.1.3. Alangaa

Alangaan gogaa fi muka ykn sibiila irraa kan tolfamu dha. Gombisa fardaa keessatti farda dhahachuf ykn akka sirritti gulufu rukutachuuf gargaara. Jaalataa (2014) Leellisaa (6413:102) wabeeffachuun alangaan waan yaabbattuun farda tuqatee si'aayina isaa ittiin dabaludha jechuun yaadicha mirkaneessa. Waa'ee alangaa dabalataan deebii kan kennan Obbu Alamuu Dibaabaa kan abbaan isaa Abbaa Bokkuu tureefi hiika alangaan hawaasa keessatti qabu kan beekudha. Akka ibsa isaaniiti alangaan hawaasa keessatti tajaajila biraas niqaba. Kunis yeroo ilma guddifatan alangaan ga'ee qaba. Ilma namni guddifatu nama seera beeku waliin waadaa galee fudhata. Namni seera beeku ykn qajeelchu suni immoo alangaa harkatti qabatee sosochoosuun waadaa galchisiisa. Kuni immoo seera tumaa waliin wal fakkaata. Namni seera tumus alangaa qabatee qajeelfama kenna. Kana irraa ka'ee yeroo ammaa namni yakka hordofee qajeelfama kennu waajira mana murtii keessatti '*Abbaa alangaa*' kan jedhan kana iraa ka'ee akka ta'e lafa kaa'u obbo Alamuun.

4.2.1.4. Kal'ee /luffisaa/

Waa'ee kal'ee baruuf nama moota kal'ee/ luffisaa qaban bira deemuun gaaffiin dhiyaateef kunisa gaafa 27/3/2008 qe'ee obbo bokonaa Nagaasaa sa'aa 4:00 argamuun afgaaffii godhameeffiin deebiin argame akka asii gadiitti qinda'ee jira. Kunis Kal'een gogaa bineensota adda addaa kan akka leencaa, qeerransaa fi jaldeessa irraa tolfama. Yeroo farda gulufan yeroo durii namoota bekamoo ykn goota jedhamantu kaawwata. Kunis bareedina argarsiisuufi gootummaa ibsuuf keewwatama. Kal'ee waliin kan deemu gonfoo/daabee/ kan mataatti keewwatan qaba. Hiika isaanis amala bineesotaa waliin wal-qabssiisu. Fakkeenyaaf:

- *Kal'ee Jaldeessaa* Jaldeessi amalli isaa: baala cira, human qaba, gara jabeessa, hamaadhas. Kana waan ta'eef nammi kal'ee jaldeessaa uffachuun isaa akkuma jaldeessi baala ciru sana namtichis lola irratti kan waan qabe tokko cicciruu danda'u jechuudha; gara jabummaa fi hammenya cimaan nama isa lolu irratti tarkaanfii kan fudhatu jechuudha. Haalli keewwannaa isaa ankaakseefi gaachana waliin qabatama.
- *Kal'ee Leencaa*: Leenci hamaadha, waan qabe tokko gadi hindhiisu, nibabbaqaqsa, nicaccabsa. Namni kal'ee leencaa uffate tokkos qabee kan gadi hin dhiifnee, waraanee kan cabsu, darbatee kan tarsaasu ykn baqaqsu, lola irratti harkaa ba'uu kan hin dandeenye jedhame yaadama.
- *Kal'ee Qeerransaa*: Qeerransi amalli inni qabu, yoo tuqan niharqa, utaalee nama irra bu'a, amma haaloo bahutti ykn diina isaa irratti tarkaanfii barbaade fudhatutti niharqa. Kanaaf namni kal'ee qeerraansaa uffate, goota, hamaa, kan baqatanii jalaa hinbane, ariitiin kan tarkaanfii fudhatudha yaada jedhu akka qabu obbo Bokonaa Nagaasaa Ibsaanii jiru.

4.2.1.5. Zinnaara

Daawwannaa guyyoota arfaniikan gaafa 12/3/2008, 21/3/2008, 19/4/2008 fi 21/4/2008 hunda isaanii keessatti Zinnaara hidhatanii yeroo farga gulufan mulla'atee jira. Kan maaliif akka ta'e beekuuf gaafa 25/5/2008 maanguddoo seenaa durii beekan obbo Kolooboo Qorichaa bira sa'aa 9:00n deemuun afgaaffiin yeroo godhamuu deebiin argame kan armaan gadiiti. Zinnaarri waraana irratti kan hidhatamu yoo ta'u gogaa irraa kan tolfamu ta'ee rasaasa kan keessa naqan kiisii xixiqqoo qaba. Sababiin yeroo gombisa fardaa hidhatauuf yeroo durii Oromoonni waraana irratti fardaan gulufanii waan waraanaaniif fardii fi lolli ykn waraanni durii kaasee hariiroo qabaachuu ibsuuf hidhatama. Hiiki isaa akka namicha hidhateetti fardaan waraana dhaquun akka jiru mullisuufidha. Waraana isa gombisaa fardaa caalu iyyuu goonni nideema yaada jedhu of keessaa akka qabu maanguddoon lfa kaa'anii jiru. Kana irra ka'ee gombisa fardaa keessatti hidhatanii yeroo taphatan dawwannaa keessatti mul'ateera.



Suura 4. Meeshalee gombisa fardaa hidhataman kan qorataan kaase.

Walumaa galatti meeshaan gombisa fardaa keessaatti tajaajilan kan hojjataman namoota ogummaa qabaniin ta'ee yeroo ammaa kan akka gaachanaafi luffisaa sababii admoon hin jirreef haaraa oomishuun akka dhabbate deebii keennitoota keessaa obbo Alamu Dibaabaa ni dubbatu. Bakka gogaa bineensaa luffisaa hucuu irraa fakkeessanii hojjachaas akka jiran dubbataniiru. Kanneen biroo garuu waanti irraa hojjataman jijjiiramaa ta'u illee amma illee warren ogummaa qabani akka hojjatamanfi gabaa irraa bitachiin akka danda'amu ibsanii jiru. Meeshalee kanas namni

hundi qabaachuu hindanda'ani. Namoota abbaa fardaa ta'aniifi abbaa bokkuu ta'an bira qofa akka argamu dubbataniiru.

4.2.1.6. Farda

Mi'ia fardaafi meeshalee gombisa fardaa keessatti tajaajilan yeroo ibsan waa'ee fardaas dabalatan beeksisuun irra caala bu'a akka qabu ifadha. Bakka fardi hin jirretti gombisa fardaa taphachuun hin jiru. Kanaaf fardi mataa isaatii'n gombisa fardaa keessatti tajaajila guddaa qaba. Kunis hari'ee dhaqqabuu ykn jalaa baqatee jalaa bahuuf, waraananii kuffisanii maqaa baasuf ciminni fardaa murteessaadha. Fardi dandeetti garaa garaa qaba. Kunis, kan utaalcha ykn fooggaluun beekamu, kan garmalee fiigu, kan saggaaru jedhamee beekama. Dandeettiin kuni immoo akka hawaasaa naannichaatti bifa fardaa walin wal qabata. Akka odeeffannoo maanguddoo Obbo Sobbooqaa Ida'ee irra argametti Bifti isaanii kunis odolcha, daamaa, boora booranaa, boora qaaccoo, magaala, gurraacha ykn shaanqoo, daamaa bulloo, magaala bulloofi kkf naannoo qorannichaatti maqaa fardi ittiin waamamu ta'uun beekamu. Bifaan wal qabatee akka ibsa isaaniitti ilaalchi jiru, fkn *Odolcha bifa* xiilloofi *Boora Qaaccoo* kan gamadnifi eegee boraa fiiguu ykn gulufuun kan beekaman; kan hin dhaqqabane; akka bubbee fiiguu kan danda'an jedhamee amanama. Isaan kuni yeroo bitaman illee bifa kana qabaachuun isaanii gatii olaanaa akka qabaatan godha. *Farda Ja'ii* kan kottee arfan muxaafi qaamni biraa hundi diima ta'e dha. Kan birooo kannee akka *Daamaa, Magaala, Bullo, Booraa Booranaa* fi kkf saggaaruu danda'u jedhamee yaadama. Walumaa galatti fardi Oromoo biratti tapha *Gombisa fardaa* qofa osoo hin taane yeroo cidhaa, warra du'aa, waraanafi imaltuu garagaraa irratti tajaajila guddaa kenna. Karaa biraa fardi hawaasa Oromoo biratti kabaja guddaa qaba. Nama ilmoo hin qabne tokko illee maqaa farda isaatiin waamu. Fkn Abbaa boraa, Abbaa soqee, Abbaa booraafi kkf jedhanii waamuu danda'u. Karaa biraa fardi ykn *colleenWaaqa* araarsa jedhamee waan amananuuf yeroo waaqa kadhatan illee farad leexoo birmaduu itti kaa'anii, buqqee duudaa fi daa'ima dubara xiqqoo qabatani *Waaqa* kadhatu. Fardi sangaan kophaatti galee soorama, okaa, amoollee, midhaan 'anshaafa' jedhamuu fi kkfniin sooru. Yeroo guluffiin ga'u dhaqna dhiqanii, gamada muranii, eegee maaxanii qopheessu. Guluffiin guyyoota muraasa yoo hafu nyaata itti xixiqqeessu; Yoo garaa quufe danda'ee hin kaatu jedhamee waan amanamuuf ni qooqsu. Kanaaf fardi Oromoo waliin hidhata guddaa akka qabu beektoonni adda addaa ibsa bal'aa itti kennanii jiru. Yaada kana kan deeggaru Xannaa (2013) Blance (1968) wabeeffachuun

yeroo ibsu “*Every Oromo is a horsemen; every horsemen is a soldier.*” Jechuun ibsee jira. Kuni immoo Yeroo durii Oromoonni baay’een abbaa fardaa akka ta’aniifi abbaan fardaa kami iyyuu loltuu adda waraana akka ta’e ibsa. Kana irraa ka’ee Oromoonni baay’een abbaa waraanaa ta’uu isaani ifa baasa. Kanaan walqabatee Fardi Oromoo biratti akka ilootti ilaalama waan ta’eef nama farda yaabbachuun waraana irrattifi gombisa fardaatiin beekama ta’e tokko ilmoo hinqabu yoo ta’e, isaaniif kennamaa ture abbaa booraa, abbaa soqee, abaa magaalfi kkfniin waamuu danda’u. Akka naannoo qorannoo kanaatti fardeen bifa gaarii qaban kan suurri isaanii gaditti dhiyaate colleen waaqa araarsa jedhanii waan yaadaniif kabaja guddaa kennuuf. Yoo karaatti namatti dhufan milkii gaarii akka argatanitti fudhatu.

(Maddi obboo Sobbooqaa Ida’ee 27/3/2008 sa’aa 4:00)

Suura Fardaa Tajaajila Isaaniitiin



Suura 5: Gombisa fardaa yeroo taphatan.



Suura 6 Farda yeroo utaalchisan



Suura 7: Farda cidhaaf yeroo fayyadamanfi Farda yeroo hookkara warra du'aaf oolchan

Fardaa hojii adda addaaf itti gargaaraman



Suura 8 mi'a dardaa guutuudhaan hinyaabbatamne dhimma imaltuu aadda addaatiif oolu dubartuunni fi namni dadhabaan yaabbatu

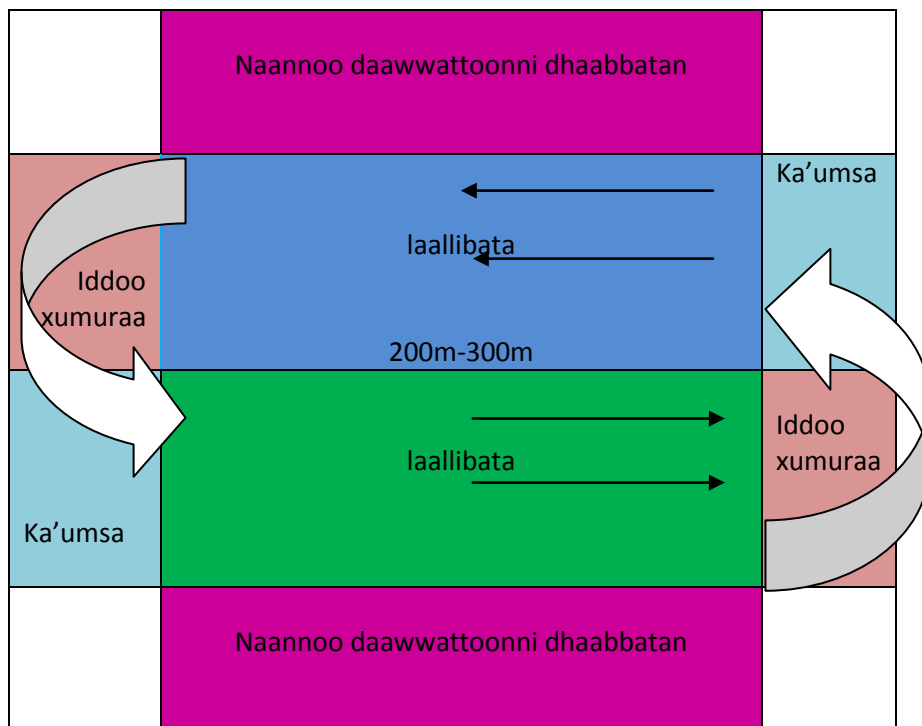


Suura 9: Farda dhimma hojii midhaan dhahisa, fe'isaasi gaarii harkisuuf yeroo oolchan .

Walumaagalatti naannoo kanaatti farda sangaa ta'e gombisa ittiin dhaqu; iddoo warra du'aatti ittiin himu ykn hookaru; farda baataa ta'e imaltuu ittiin deemu; midhaan ittiin dhahu; ittife'atu akkasumas naannoo magaalaatti gaarii illee ittiin harkisu. Kanaaf fardi Oromoota naannoo kanaa biraa bakki inni adda bahu hin jiru waan ta'eef meeshaa guddaa jiruufi jireenya hawaasa keessatti tajaajilu ta'uu firiin qirannoo kuni nuhubachiisa.

4.2.1.7. Dirree Guluffii

Dirreen guluffii iddoo taphni fardaa itti gaggeeffamudha. Namoota deebii kennan keessaa obbo Sobbooqaa Ida'ee gaafa 27/3/2008 sa'a 4;00 irratt waa'ee diree yeroo ibsan Kunis dhaabbataa waan ta'eef alaala irraa illee yeroo biyya sana keessaa waan tokko ykn mana namaa yoo iyyaafatan 'Dirree guluffii irraa gara kami?' jechuun iyyaafatu. Bara durii iddo kuni bara dheeraaf waan hinjijjiiramne akka iddoo seenaatti fudhatama jedhu. Kanaaf dirreen guluffii gombisa fardaa keessatti waantoota murteessa ta'an keessaa tokkodha. Dirreen irratti gulufan, fardi, meeshaanfi namni walduukaa hin jiran yoo ta'e gombisni fardaa gonkumaa jiraachuu hindanda'u. Yaada kana kan deeggaru Dirribii (2012 :129) "*Amantii araddaa, dhangaafi aadaan saba tokkoo wal qabataadha.*" Jechuudhaan dirreen illee qaama aadaa keessatti akka hammatamuu danda'u lafa kaa'a. Kanaaf dirreen gulaffii akka iddoo seena qabeessatti beekaman wiirtuu Gaalsessaa irratti dirreen guluffii '*Goodaa qooftuu*' jedhama wiirtuun Hubatoo dirree guluffii '*Goodaa faallichea*' jedhama, wiirtuun kotobaa iddoon itti gulufan '*Goodaa aa'ee*' jedhama. Yeroo namni farda gulufu tokko du'e maqaa dirree guluffii inni ittiin beekamu dhabuun ittiin ciminni isaa himama.



Suura 10: Suura haala sochii diree taphaa mul'isu kan qorataan yaada sammun haala daawwate irraa ka'ee kaase

4.2.1.8. Nyaata Aadaa

Nyaanni aadaa Oromoo gosa hedduutu jira. Isaanis dhimma qophaa'ani irratti hudaa'ee garaagar ta'uu danda'a. Kan cidhaaf qopheessan, kan kabaja ayyaanaa adda addaatiif qophaa'u, kan yeroo jigii hojiif qophaa'u haala naannoo bal'ina dachee Oromiyaa akka Fakkeenyaatti naannoo qorannichi itti gaggeeffame yoo kaafne, cuukkoo, caccabsaa, irradiibaa, qorii, qincee, marqaa, dhodhoobboo, ittittuu, bulbula dammaa ykn booka, biddeena, akaayiiifi kkf naannichatti nibeekau. Haalli qophii isaanii qabeenya namaa irratti hudaa'a. Namni akka humna isaafi gosa gosaan wabiratti daddabala. Kanaaf akkaka waliigalaatti Oromoota biratti bal'inaan kan beekaman yaadni toora interneetii irraa argamee akkana jedha.

The main foods of Oromos are animal products including foon (meat), anan (milk), badu (cheese), dhadha (butter), and cereals that are eaten as marqa (porridge) and bideena (bread). Oromos drink coffee, dhadhi (honey wine), and faarso (beer). The special dish of Oromos is itoo (made with meat or chicken, spices, hot pepper, and other ingredients) and bideena bread (made from xafi or millet). Sometimes mariqa or qincee (made from barley) is eaten for break fast. Ancootee (a food made from the roots of certain plants) is a special food in some parts of western Oromia.

http://maddawalaabuupress.blogspot.com/p/blog-page_20.html 2016

Kuni akka waliigalaatti gabaabinaan kan ibsame yoo ta'u qorannoo kana waliin kan adeemu nyaata gombisa fardaa waliin walqabatee qophaa'u dha. Kana irratti Afgaaffii Obbo Alamu Dibaabaa waliin gaafa 26/3/2008 sa'a 9:00 godhameen akka hubatametti, tapha gombisa fardaa booda namoonni garee gareen wal qoodanii akkaataa walitti dhiyeenya isaaniitti walfudhatanii gara mana nyaanniifi dhugaatiin qophaa'ee deemu. Mana waamichaa sanatti gosni nyaataa keessummootaaf qophaa'u akka qabeenya namaatiin garaa gara ta'uu danda'a. Namni gombisa fardaa taphatu miidhamn yoo ra ga'e nyaata aadaa nyaata. Haluma kanaan nyaatonni aadaa yeroo gombisa fardaa irratti qopha'an: bidden farsoo, bulbula dammaa (booka), mulmulii (daabboo), foon dheedhii, ittoo, Itittuufi kkf akka ta'an obbo Alamuun ibsaniiru. Yaada kana kan dhugoomsu **፳፻፲፱** (1997) qorannoo (BA) isaa mataduree “**ምግብነትና ልማት**” jedhuu keessatti bal'inaan ibseebjira .

Deebiin odeeffannoo kennitoota irraa argame kuni immoo gabaabaan kanaa gaditti qindaa'eejira Biddena: Biddeenni nyaata Ummata Oromo biratti beekamaa ta'ee kan

irraa hojjatamu xaafii, garbuu, qamadiifi kkf ta'ee naannoo tokko tokkotti warqeen itti makamuu danda'a. Biddeenni nyaat guyyaa hunda ittoon nyaataniida.

- Itittuu: Aaannan uummata Oromoo biratti beekamaadha.kana irraa ka'ee tursiisanii kan yeroo inni furdada kan dhugamu itittii jedham.Itittuun furdina ni qabaata, nama qabbaneessa akka fakkeenyaatti yeroo nama eebbisan illeee 'Itittuu ta'a' edhama. Keessummaa kabajaafi nama jaalatanii kennama. Namni gombisa frdaa taphatu ittiin wal'aanama.
- Farsoo: Farsoon dhugaatii beekamaa ta'edha. Kunis midhaan gara garaa akka garbuu , boqqoolloo, misingaafi kkf irraa hojjatama. Biqilliifi geeshoon itti makamee bishaan itti nam'ee dhugama. Cimdeessaan (1997) farsoon geeshee guyyaa ayyaana waggaa nyaata booda akka dhugamu ibsee jira. Gosti farsoo adii ykn diimaa ta'ee kan alkoolii qabuufi hin qane hojjachuun ni danda'ama. Kan alkoolii hin qabne '*Buqurii*' jedhama. Yeroo gombisa fardaatii deebi'an ni dhugama.
- Booka/Daadhii/: Bookni bulbula dammaa irraa hojjatama waanta'eef bifa keelloo qaba. Keessummaa kabajaafi nama alkoolii hin dhugneef kennama. Booka qopheessuu kan danda'u nama qabeenyaan bekamaa ta'edha.Booka yeroo durii waancaa gaaffaatiin amma bircuqqoodhaan dhugu. Namoonni qabeenya aban yeroo ammaa keessummaa yeroo gombisa frdaa alaala itti dhufuuf ittiin keessummeessu.
- Mulmulii: Mulmulii ykn daadboon qamadii, garbuu, boqqoolloo irraa hojjatamuu danda'a. Yeroo daboo, jigiifi waamichaa yeroo baay'ee daabbootu nyaatama.Daboon ittoo osoo hinfayyadamiin nyaatamuu danda'a. Kanaaf yeroo namni baay'ee ta'e ittin keessummeessu. Yeroo gombisa fardaa irra caalaatti isatu tajaajila kenna.
- Foon: Coomni keessummaa kabajaafi jaalatamoo ta'eef kan kennamu ta'ee namoota qabeenya qabantu qophessuu danda'a. Kunis sangaa, maseena, korma ykn goromsa qaluu danda'u. Guyyaa waamichaa gombisa fardaa boodaa irratti namoonni abbaa fardaa ta'aniif dhiyaachuu danda'a.
- Dhodhoobboo: Qoriin dhangaa yeroo mana firaa dhaqan qabatanii deemaniifi keessumaa adda ta'eef kennanidha. Qoriin dhadhaa fi garbuu irraa hojjatama. Kanaaf yeroo waamicha gombisa fardaa irratti firri alaala qabatee dhufuu

danda'a waan ta'eef achitti nyaatamuu danda'a. Nyaata Aadaa Namni Gombisa Fardaa taphatu ittiin wal'aanamu.



Suura 11: Nyaata aadaa Kan qoraan yeroo dirree qorannoo kaase gaafa 12/3/2008 sa'aa 6:00, gaafa 19/4/2008 sa'aa 7:00, gaafa 21/4/2008 sa'aa 11:00

4.2.1.9. Tajaajilla Meeshaan aadaa Gombisa Fardaa Keessa Jiran Qaban

Meeshaan aadaa gombisa fardaa keessatti ga'ee guddaa akka qaabu obbo Sobbooqaa Ida'ee Irraa deebiin afgaaffiin gaafa 27/3/2008 argame nimul'isa. Kunis sirritti akka miidhaguu fi hawwatu taasisa; Meeshaaleen aadaa kunis: gaachana, kal'ee, alangee, mi'a fardaafi zinnaara yoo ta'an isaanis tajaajila mataa isaanii adda ta'e qabu. Fakkeenyaaf miini fardaa ittin yaabbachuuf gargaara. Gaachanni ittiin of firraa qoluu ykn ittisuuf gargaara. Alangeen farda rukutachuuf gargaara. Zinnaarri lola Oromoon dur fardaan lola ykn gootummaa ibsa akkasumas seenaa warri durii hojjatan yaadachiisa; dhalootni haaraan ijaan ilaalanii ittiin bashannanu. Kuni immoo karaa

biraatiin aadaa fi seenaa dhalootaaf dabarsuuf gargaara. Dabalataan nyaanni aadaa faayidaa gombisa fardaa keessatti qabu guddaa akka ta'e obbo Alamuu Dibaabaa yeroo afgaaffii gaafa 26/3/2008 ballinaan lafa kaa'anii jiru. Kunis gombisa fardaa duras ta'e booda tajaajila cimaa kenna. Namni farda gulufu yeroo waraana irrattis hirmaachuun isaa waan hin oolleef diina isaa waraanee mo'achuufis ta'e waraansa diina isaa irraan isa muudatu irraa hafuuf Nyaata aadaa sirritti nyaachuu qaba. Hin nyaanne taanaan diina isaa mo'achuu hindanda'u salphaatti mo'ama. Gombisa fardaa keessattis akkanuma. Karaa biraa tapha gombisa fardaa booda waliin nyaatanii gammadu hariiroo cimsatu. Namni waraanamee hubamee illee yoo jiraate nyaata aadaa nyaatee waal'aanamee fayya.

Kanaaf nyaanni aadaa cimina qaamaatiif, fayyummaa mirkaneessisuufi waliin nyaatanii dhuganii gammadanii hariiroo gara duraa qaban akka cimsatanfi soorama ykn akka yaaliitii tajaajila kenna.

4.2.1.10. Yoomessa Meeshaa Aadaa Gombisa Fardaa keessaa

Akka Odeeffannoo obbo Kolooboo Qorichaa irraa gaafa 23/5/2008 afgaaffii fuudhametti, aanaa Dandiitti gombisni fardaa ganni darbee birraan yeroo bari'e baatii Fuulbaanaa yeroo ayyaana Masqalaa irraa eegalee hanga Eebilaatti sirna irreensaa masqalaafi kabaja ayyana Kirstaana Ortodooksi Tawaahidoo waliin walqabatee waggaa waggaan raawwata. Kunis kabaja ayyaanichaa eega xumuranii waaree booda naannoo sa'a 8-10 jidduutti taphin fardaa taasifama. Haaluma kanaan gombisa fardaa keessatti meeshaan aadaa ga'ee olaanaa akka taphatu olirratti ibsamee jira. Ga'een meeshaan aadaa gombisa fardaa keessatti taphatu immoo yeroo itti tajaajilu, iddoo itti tajaajilufi hirmaattota kan qabudha. Gabateen armaan gadii odeeffannoo namoota irratti hundaa'ee yoomessa meeshaan aadaa gombisa fardaa akka mullisutti qaacceffamee jira.

Gabatee 2 yoomessa meeshaan aadaa keessatti tajaajilu.

TI	Tarree meeshaa aadaa	Yoomessa itti tajaajilan	
		Jireeny hawaasaa idilee Keessattti	Gombisa fardaa keessatti
1	Mi'a fardaa	Yeroo hunda	Yeroo qophii, taphaafi tapha booda
2	Gaachana	Yeroo lolaa, foolleefi kakuu	Yeroo taphaafi booda.
3	Luffisaa	Yeroo foolleefi garmaama du'aa	Yeroo qophii, taphaafi tapha booda
4	Ulee	Yeroo hunda	Yeroo qophii, taphaafi tapha booda
5	Alagee	Yeroo hunda	Yeroo qophii, taphaafi tapha booda
6	Zinnaara	Yeroo waraanaa	Yeroo taphaafi garmaama du'aa
7	Farad	Yeroo hunda	Yeroo qophii, taphaafi tapha booda
8	Dirree	Yeroo hunda	Yeroo qophii, taphaafi tapha booda
9	Nyata aadaa	Yeroo hunda	Yeroo qohiifi boodaa

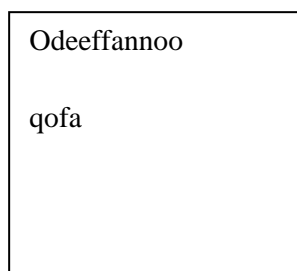
4.2.1.11. Ga'ee Qoodafudhattoonni Meeshaa Aadaa Gombisa Fardaa Keessaa Irratti qaban

Akkaataa afgaaffiidhaan obbo sobbooqaa Ida'ee gaafa 27/3/2008fi obbo kolooboo Qorichaa gaafa 23/5/2008 deebii laatanitti meeshaa aadaa gombisa fardaa keessajiran kanneen namaan tolfaman irratti qoodafudhattoonni dhiiraafi dhalaa hammata. Kunis dhiironni ogummaa qaban meeshalee akk ami'a fardaa, luffisaa, gaachana, alangee, uleefi zinnaara tolchuun qooda fudhatu.dubartoonni haadha manaa ta'an immoo nyaata aadaa qopheessuun qooda fudhatu. Daa'imman fardaaf okaa haamuun, iddoo fardi bulu qulqulleessuun , yeroo gombisa fardaa meeshaa eeguu yookan qabuun ga'ee taphatu. Ga'eessonni farad qaban immoo meeshalee aadaa qabataniifi hidhatanii ittiin tajaajilamu. Walumaa galatti akka yaada maanguddoota kanaatti meeshaa aadaa irratti nammoon kan qoda fudhatan tolchuu yookan qopheessuufi itti taajilamuunidha.

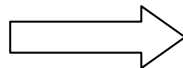
4.2.1.12. Jijjiirama Meeshaa Aadaa Irra Jiru

Meeshaan aadaa gombisa fardaa keessaa baay'ee jijjiiramaa agarsiisaa kan jiran akka ta'e odeeffannoo kennitoota keessaa Obbo Kolooboo Qorichaa gaaafa 23/5./2008 deebii laatanii jiru. Isaan kessaa kanneen olaanaa ta'an akka gaachanna, mi'a fardaa, dirree taphaa yoo ta'an jijjiiramoonni isaan irratti mul'atan immoo tajaajila kennaa turan irraa garabiriitti jijjiiramuu, waatoota irraa tolfamanfi faaya itti maxanfamaniin geeddaramaa dhufuun akka wal qabatu addeessanii jiru. Tokkoo tokkoo isaanii kanaa gaditti taa'ee jira.

Jijjiirama Mi'a fardaa: Miini fardaa yeroo durii kaasee bifaafi qabiyyeen isaa jijjiirama agarsiisee jira. Kunis akka odeeffannoo maangoddoo obboo Kolooboo Qorichaa irraa argameen bara durii kan ture miini fardaa faayi isaa birrii dhagaraa akka ta'ee, itti aansee faayi isaa qalahaa akka ta'e, kan itti aanu faayi isaa koddaa ykn maxaabirii akka ta'e, ittiifufee kuula qofaan akka faayamefi amma kan hojjatamaa jiru immoo kuula kan hinqabne qullaa akka hojjatame ibsanii jiru. Akka ibsa isaaniitti jijjiirama jiru fakkii asii gadii irraa hubachuun nidanda'ama.



1^{ffa}Faayni isaa birriifi qalahaa kan ta'e 2^{ffa}Faayni isaa kuulaafi kodda (maxaabirii)

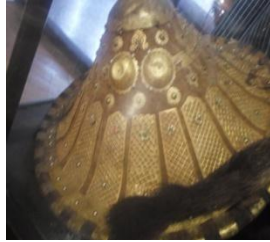


3^{ffa}Faayni isaa kuula qofa kan ta'e 4^{ffa}Faayni isaa qullaa kan ta'e

Suura 12 : Jijjiirama mi'a fardaa irra jiru kan qorataan yeroo daawwannaa kaase.

Jijjiirama Gaachana: Gaachhanni bifaafi qabiyyeen jijjiiramaa deeme kunisa gogaa roobii ykn gafarsaa irraa kan tolfamu ta'ee faayi isaa gara durii qalahaadhaan ykn birrii dhagaraatiinmiidhagfame ture itti aansee faaya kan hinqabne kan gogaa qullaa ta'e dha. Yeroo ammaa kana waanta naannoo irraa argamu kan akka migirafi gogaa horii irraa hojjachuu calqabameejira.

(Maddi obbo Alamu Dibaabaa gaafa 26/3/2008 sa'aa 9:00)



1. Faayni isaa sibiilaa

2. Faayni isaa akka muchaa jiru

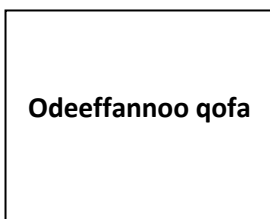


3 Faaya kan hin qabne

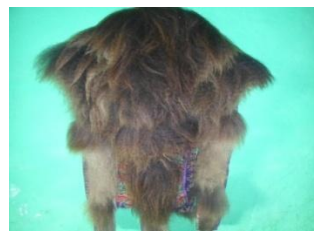
4. Gogaa horiifi migira irraa tolfame

Suura 13. Jijjiirama Gaachana irratti mul'atu 1 fi 2 goda hambaa kan fudhatame yoo ta'u 3fi 4 qorataan dirree irratti kaase. 21/3/2008 sa'aa 9:00

Jijjiirama Kal'ee/ luffisaa/ :Kal'ee/ luffisaan gogaa bineessotaafi faaya garaa garaa irraa akka hojjatamu odeeffannoon maanguddoo nimirkaneeessa. Kunis gara durii fayya sibiilaafi gogaa leencaa, qeerransaa, jaldeessaafi kkf irra hojjatama booda irra duwwaa ta'aa dhufe. Yeroo ammaa kuula ykn wayyaa gara garaa tiin hojjachuun egalamee jira. Jijjiirama mullate fakkii armaan gadii irraa hubachuun ni danda'ama.



Odeeffannoo qofa



1. Faayaa sibiilaa

2. Gogaa qofa



3 Gogaafi huccuu

4. Huccuu haluu qabu qofaa

Suura 14. Jijjirama kal'ee irratti mul'atu qorataan kan kaase. Suurri 3 obbo alamuu Dibaabaa suurri 4 obbo Tashoomaa Faajjii gaafa 21/3/2008 sa'aa 9:00

Jijjiirama Dirree taphaa: Dirree tapha gombisa fardaa irratti jijjiiramni mullatee jira. Kunis sababa qaala'insa jireenyaafi dinagdeetiin bu'aan lafa irraa argamu olka'aa waan dhufef bakki itti taphatan namoota dhuunfaatiin qonaaf oolfamaa jira. Karaa biraa bakka mijataa ta'e immoo abbaa qabeenyaaf kutamee kennamaa jira. Kuin immoo adeemsa keessa lafti qabamaa yoo deeme iddoon itti gulufan waan dhabamuuf gara duraatti gombisin fardaa sababa dhabiinsa lafaatiin gaaffii keessa akka galu shakkisiisaa miti. Fakkeenyaaf Suurri armaan gadii kana nimullisa.

(Maddi Obbo Digaafee Mullataa gaafa 23/3/2008 sa'aa 5:00)

Dirree Awaash kan ganda Awaash Bollooxxoo keessatti argamu yeroo durii waggoota dheeraaf gombisa fardaafi marga horii qoofaaf tajaajilaa turee. Amma garuu dhimma investimantiif aakka oolu taasifamee jira. Suurri gadii aanaa Dandii ganda Awaash Bollooxxoo keessatti magaala Giincii irraa naannoo kiilometira shanii fagaata. Kuni lafa dur gombisni fardaa keessatti taphatamu irratti investimantiin kan ijaarameedha. kunis qonnaaf oolaa akka jiru qaaman yeroo daawwannaa mula'tee suurri asii gadii ka'eera.



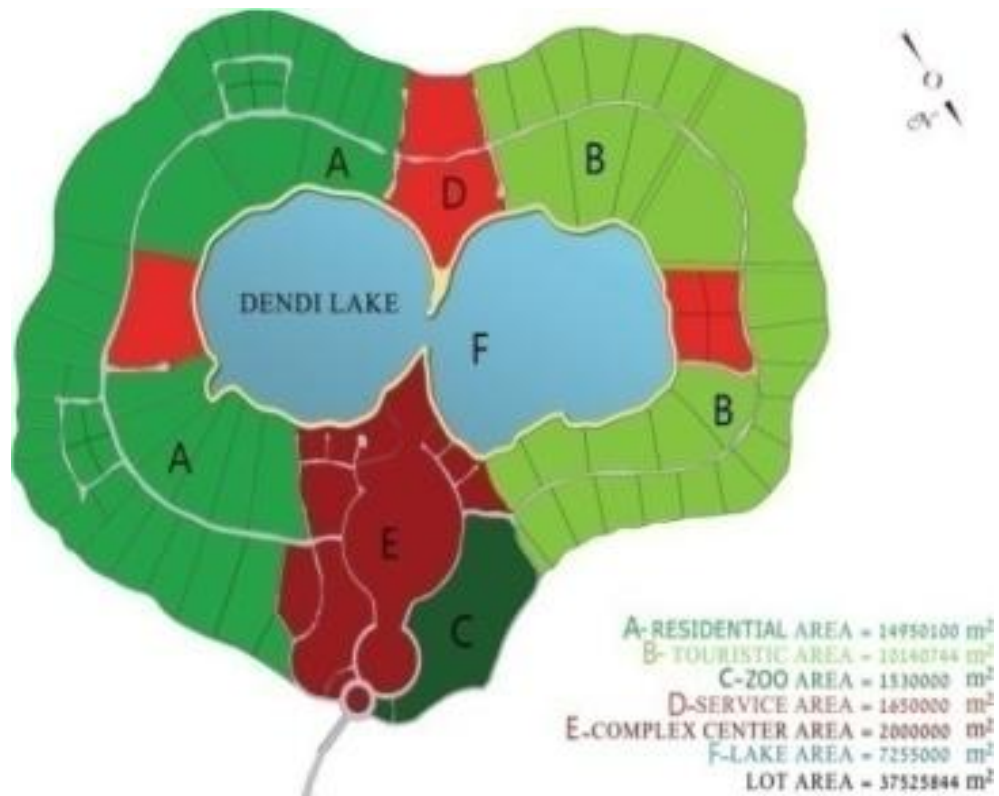
Suura 15 :Goodaa Awaash qoraan kaase kan ammaa ijaarsi irra qubate.

(Ragaan dabalataa Waajjira Bulchiinsa Lafaa Aanaa Dandii)

Dirree Dandii : dirreen kuni kan gombisni fardaa irratti gulufamu aanaa Dandii keessa naanoo haroo Dandiitti kan argamuudha. Lafti kunis qabata miidhagina haroo Dandiitiin akka jirutti amma abbaa qabeenyaa/ Inveestimantii / Almoz jedhamuuf kennamee jira. Ragaa isaa toota intarneetii gadii irraa argachuun nidanda'ama.



***Suura16:** Teessuma lafaa naannoo Haroo Dandii Kan duriin qorataan yeroo daawwannaa kaase gaafa 4/21/2008 sa'aa 4;00*



Suura17: Teessuma lafaa naannoo Haroo Dandii Kan gara duraatti investara dhuunfaa daldalaaf itti karoorfame pilaanii irratti ka'e agarsiisu (Maddi Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Dandiifi toora interneetii [http://dendilake.com/Dend i%20Images/hotel-1.jpg](http://dendilake.com/Dend%20images/hotel-1.jpg) 2016.)

Goodaan qooftuu: dirreen kuni magaala Giincii irraa kallattii kaabaatiin fageenya kiilometira 20 irratti argama. Akka odeeffannoo obbo Iyyaasuu Guutamaa gaafa 26/3/2008 kennanitti Iddoon kuni yeroo durii margaafi lafa caffee gombisa fardaatiif oola. Amma garuu sababa bu'aa lafaafi oomisha dinnichaatiif qotee bultoonni qoqqooddatanii itti ijaaruun dhiphisaa jiru. Halla kanaan yoo itti fufe iddoon hundumtuu qabamee dhumuu akka hin oolle shakkii qaban nidubbatu obbo Iyyaassun. Dabalataan yeroo daawwannaa lafti diriiraa ta'ee goodaan bal'aa qoqqoodamee kan irratti dallaan ijaarame ijaan mullate suurri isaa kanaa gaditti ka'eera.



Suura 18: Jijjiirama dirree qonnaaf fudhatamaa jiru kan qorataan kaase gaafa 23/3/2008 sa'aa 2:00

4.2.2. Afoola /Oral Literature /

Akkaataa ragaan daawwannaa gaafa 12/3/2008, 21/3/2008, 19/4/2008fi 21/4/2008 fi afgaaffii irraa argameen Afooli gombisa fardaa keessatti akka argamu bira ga'ameera. Kunis yeroo guluffiif deeman weeddisaa deemu; yeroo gulufuuf ka'an eebba maanguddootaatiin eegalu, yeroo gareen muraasni guluf immoo deeggartoonni ykn lafoon hamilee kennuuf giingoo uumanii sirbu, ragadu, yeroo guluffii xumuranii deebi'an sirbaa deemu; mana nyaanniifi dhugaatiin qophaa'etti, niweedisu, nigeeraru. Kanaaf yeroo qorataan raawwii gombisa fardaa yoomessa uumamaa keessatti daawwatu gosti fookiloorii afoola ta'e akka jiru mul'atee jira. Kan biraa yeroo tapha gombisa fardaa waliin makmaaksonni dubbataman illee nijiru. Fkn: Fardi biraan ga'a malee hinwaraanu, Lafa ilaallatanni farda dhahatu kkf hawaasa keessatti nimammaakama.

4.2.2.1.Faayidaa Afoola /Oral Literature /

Afoola gombisa fardaa waliin akka jiru daawwannaa fi afgaaffii irraa hubachuun danda'amee jira. Keessaa gombisa fardaa irratti tajaajila bal'aa kennaa kan jiran *sirba*, *weeduu*, *geerarsafi eebbada*. Faayidaa afoolli qabu immoo boqonnaa lama qabxii 2.2.3. jalatti ibsamee jira. Isaan keessaa sirba yoo fudhanne akka obbo Bokonaa Nagaasaa gaafa 27/3/2008 deebii kennetti sirbi ergaa adda addaa dabarsuufi akka gombisa fardaatiif qophaa'an ykn dammaqan gochuuf, sirnicha hawwataa taasisuuf, gammachuu akka argatan taasisuufi kkfiif gargaara. Eebbi immoo safuu mul'isuuf, kabaja agarsiisuuf, balaa hambisuuf naamusa eegsisuufi waliigaltee

cimsuuf gargaara. Dabalees makmaaksi waa'ee gombisa fardaa barsiisuuf ykn hubannoo kennuuf gargaaru nijira. Fkn fardi biran ga'a malee hin waraanu, lafa laallatanni farda dhahatu kkf tajaajila ni kennu. Sirbi akka qophaa'an, akka jabaatan, waljaalatan, tokkummaa godhatanfi kkf s nigargaara. Jechuun namni yeroo sirban dubbifame obbo Bokonaa Nagaasaa yaada isaa kennee jira. Akka fakkeenyaatti sagalee sirba obbo bokonaa irraa kan gara barreeffamaatti jijjiirame sirba qophiifi hamilee kennan asii gaditti dhiyaateera.

Fakkeenya 1 Sirba akka qophaa'an gargaaru:

Oo yaa birraa
 Birraan bari'ee
 Farad biti yaa gootaa!
 Oo yaa birraa
 Kalessa galgalaa
 Yaa galgaleessituu
 Anuu jira jettee
 Na hin jajjabeessituu.

Jechuudhaan irra deddeebi'anii sirbu. Kun immoo yeroo ganni darbee birraan dhufe gombisa fardatiif akka qophaa'an ergaa dabarsa.

Fakkeenya 2 Sirba hamilee kennu

Oo yaa birraa
 Yaa goota yaagootaa
 Oo yaa birraa
 Maal biyyaanaa gootaa.....

Jechuun sirbu, kuni immoo yoo dhiira ykn goota taate farda hin bitattu yoo ta'e maaf teessa? Yaada jedhu qaba. Farda akka bitatan ni kakaasu onnee itti hora. Namni farda hin bitne tokko jira ofiin jechuu hin danda'u isa jedhu ibsa. Karaa biraa sirbuun isaanii wal jajjabeessuuf gargaara; hamilee akka godhatan taasisa; Akka walii galaniifi waa baran karaa saaqa jechuun obbo Bokonaan yaada kennanii jiru. Yaada Isaanii kana kan dhugoomsu Getachw (2005: 8-9)

Songs are the most way in which the Oromo express their traditions, customs, beliefs, rituals, sorrow and joys. And songs are the means by which the society expresses its feeling and emotion, understanding about the past, react to the present situation, teaches the new generation and forwards to the coming generation,"

jechuun sirbi wantoota aadaa uummata tokkoo calaqqisiisan keessaa isa tokko akka ta'e hubachuun ni danda'ama. Yaada kana kan deeggaru Misgaanuun (2012 :45) Zalaalam (2003) wabeeffachuun yeroo ibsu: "Oromo Oral poerery is one of those

*model of expressions that help to externalize human feelings and imagination about love, dream ,thought, hope , aspirations, and idea about gods, about nature, about beauty and other many things.”*Jechuudhaan afwalaloon dhaloota irraa dhalootatti afaaniin darban faasyidaa guddaa akka qaban agarsiisa. Akka walii galaatti sirbi akka waliin gammadaaniifi bashannanan taasisuu isaa yaada olii irraa ni hubatama.

Gabataa 3. Qaaaccessa sirba gombisa fardaa keessa jiran

TL	Sirboot ergaaf fayyadaman	Ergaa ittiin dabarfatan
1	Ooyaa birraa birraan bari'ee Fardaa biti yaagootaa	Qophaa'ina
2	Yagoota yaagootaa Maal biyyanaa gootaa	Waldammaqsuu.
3	Nyaanni marqaa wayyaa Yoo mi'eessaan tolee Taphni daaleen wayyaa Yoo si'eessaan tole	Fardi soorame filatamaa ta'uu .
4	Ororaa qincee Seesaan asittuu cichee Maal godhu garuu	Tapha dura sodaataan beekamuu
5	Gachana abbaa fardaa lafoon hin qabatu Tapha gaafa dhiiraa Dawween hintaphatuu	Tapha cimaa dhiira qofaan akka taphatu
6	Haramtuu shunkurtii Harki daaraa qaba Darbattuu uggummii Dhiirri eelaa qaba	Waraansi cimaan jiraachuu
7	Takkaan haara haarsa Furri haagubatuu Takkaan dhiira faarsa Seenan haa mul'atuu	Gootummaa beeksisuu
8	Odolcha hin miiccanii Buraan burree ta'aa Dhiira irraa hindheessanii Boruuf komii ta'a.	Wal irraa dheessuun sirrii akka hin taane
9	Qotiyyoon hinqottuu Irra buusi qaccee Daboeroon hinloluu Irraa fudhi gaalee	Sodaataan meeshaa gootaa akka hin qabanne
10	Yaa uddeella gaangoo Maals lallaftuun kuni Abbaaf ilmaan lolu Maal ayyaan tuun kuni.	Abaafi ilmi yaabbattuun ta'uun carraalessa

(Mada obbo Alamu Dibaabaa, obbo Bokonaa Nagaasaafi obbo Tasisaa Mullataa)

4.2.2.3.Yoomessa Afoolli Gombisa Fardaa KeessaTajaajila itti Kenu

Akka aanaa Dandiitti gombisni fardaa ganni darbee birraan yeroo bari'e baatii Fuulbaanaa yeroo ayyaana Masqalaa irraa eegalee hanga Eebilaatti sirna irreensaa masqalaafi kabaja ayyana KIRSTAANA Ortodooksi Tawaahidoo waliin walqabatee

waggaa waggaan raawwata. Kunis kabaja ayyaanichaa eega xumuranii waaree booda naannoo sa'a 8-10 jidduutti gaggeeffama. Haaluma kanaan gombisa fardaa keessatti fookilooriin ga'ee olaanaa akka taphatu olirratti ibsamee jira. Ga'een afoolli gombisa fardaa keessatti taphatu immoo yeroo itti tajaajilu, iddoo itti tajaajilufi hirmaattota kan qabudha. Gabateen armaan gadii haala aanaa Dandii keessatti yoomessa gombisni fardaa itti taphatamu akka waliigalaatti obbo Tafarraa baayyisaa waggaa keessa baatiifi guyyaa adda baasanii kan deebisan gabatee gadii irratti qindaa'ee jira.

Gabatee 4. Yeroo afoolli gombisa fardaa keessaa itti taphatamu

T.I	Baatii	Guyyaa	Ayyaaneffannaa gombisa fardaa waliin jiru	Yeroo afoolli itti tajaajilu	Iddoo afoolli gombisa fardaa Keessaa itti taphatamu
1	Fuulbaana	17	Ayyana masqalaa	Gombisa fardaa dura, yeroo gombisa fardaafi booda	Dirree naanno jiran
2	Onkoloolessa	5	Ayyana Aabboo		Fincaa'aa jabduu Horata
2	Sadasa	12	Kabaja guyyaa E.Mikaa'elaa		Daannisafi Sandaafa
		21	Kabaja guyyaa Maaramii		Dandifi Gaaaleessa
4	Mudde	19	Kabaja guyyaa E.Gabreelii		Hubatoo
		24	Kabaja guyyaa		Goodaa daboaroo
		27	Taklahyimanot		Waamura
		29	Kabaja guyyaa Madaanalami Kabaja ayyana Qillee		Goodaa sandaafaa
5	Amajjii	11	Ayyana cuuphaa		Dirree naanno jiran
		12	Kabaja guyyaa E.Mikaa'elaa		Dandifi daannisa
		21	Kabaja guyyaa Maaramii (Astaroo)		Gaalessaafi Dandiin
		23	Kabaja ayyana Goorgisii		Fincaa'aa jabduu.

Yeroowwan gabatee keessatti asii olitti ibsameen wal qabatee afoolli tajaajilli kennu bal'adha. Kunis yeroo qophii gombisa fardaa, guyyaa gombisni fardaa keessatti raawwatuufi eega taphni xumuramee illee afoolli akka tajaajilu afgaaffii argamee hubaatameera. Kunis bal'inaan kanaa gaditti dhiyaateera.

(Maddi obbo Tafarraa Baay'isaa irraa gaafa 1/6/2008)

• **Yeroo Qophii**

Yeroon kuni yeroo taphaaf itti qophaa'aniidha. Kunis namni farda gulufu ofii isaatii qophii qaamaafi meeshaa yeroo itti taasisdha. Fakn farda isaa miicca; haala gaariin soora; iddoo galma fardaa mijataa taasisa; eegee fi gamada isaa ni tottolcha; guluffiin ga'uuf guyyaa sadi dura fardi akka quufee hinyaatne taasia. Sababiin isaa yoo garaa

quufe fardi danda'ee hin kaatu jedhamee waan amanamuufdha. Haaluma kanaan guyyaa lamaa fi sadii jidduutti ganama ganama ka'anii gulufuun shaakalu.

Karaa biraa immoo dubartoonni abban manaa isaanii farda taphatu naannoo biraa irraa keessummoota hiri'aa abbaa manaa isaanii ta'an simachuuf nyaataafi dhugaatii qopheessuu. Kunis nyaata aadaa keessaa farsoo naqu; biddeena tolchu; 'daabboo' tolchu; iddoo keessummaan taa'u miidhagsu; meeshaa keessummaan itti nyaatee dhugu qopheessufi kkf raawwatu.

Dhiironni ogummaa meeshaa aadaa hojjachuu qabani immoo meeshaalee barbaachisaa ta'an qopheessu. Kan hin qabne ni bitata; Kan qabu immoo ni sakatta'a; kan cite yoo jirate ni suphata. Akka waliigalaatti yeroo qophii kana keessatti, Fardi nibitama; bakki fardi itti sooramuu ni mijeeffama; fardichis ni soorama; nyaanni aadaa iddoo itti nyaatan waliin ni qophaa'a; meeshaale aadaa ittiin gombisa fardaa taphatan ni qophaa'a. Qophiin kana keessatti afoolli iddoo olaa qaba. Kunis bifa sirbaatiin akka fardi bitamu ni jajjabeeffama; namootni gombisa fardaa taphachuun beekaman ni faarfamu; namni fardaa bitatee gombisa fardaa hin dhaqne akka gadi aanaa ta'etti ittiin sirbama; taatee ykn seenaawwan tapha gombisa fardaa keessatti yeroo darban dirree tapha fardaa keessatti mul'atan sirba keessa kaafamanii ni yaadatamu; warri farda qaban nionnachiifamu.

(Maddi obboo Warqinaa Lammaa gaafa 4/6/2008 sa'aa 8:00)

Yaada obbo Warqinaa Kan mirkaneessu siba obbo Alamuu Dibaabaa sagalee sirbanii yeroo qophoofnu kanatu jedhama jechuun himan asii gadi irratti taa'eera.

Fakkeenya 1.

Oo yaa birraa
Birraan bari'ee
Farda biti yaa gootaa
Oo yaa birraa
Yagoota yagootaa
Oo yaa birraa
Maal biyyanaa gootaa
Oo yaa birra
Gacahana abbaa fardaa
Oo yaa birra
Dawween hin qabatuu
Oo yaa birraa
Tapha goofa dhiira
Oo yaa birraa
Seesaan hin taphattuu
Oo yaa birraa
Birraan bari'ee
Farda biti yaa gootaa.....

(Maddi obboo Alamuu Dibaabaa gaafa 26/3/2008 sa'aa 5:00)

Fakkeenya 2

[illegible]

68

- **.Yeroo Sirnin Itti Raawwatu**

Daawwannan iddoo taphni Gombisa fardaa itti adeemsifamu iddoo afur Gaaleessa Sadasa 21,2088 fi Amajjii 21,2008, Hubato mudde 19, 2008 Daannis Sadas 12,2008 dhaquun yoomessa uumamaa keessatti godhame irraa akka namootni gara taphatti qophaa'anii meeshaa isaanii fudhatanii akka naannoodhaan walitti dhiyaatanitti gurmoo gurmudhaan gara iddoo walgahannitti sirbaa deemu.Iddoon itti dura walgahan iddoo irreenfatmutti ykn mana amantaa Ortodoksii naannoo sanaa ta'uu danda'a. Achitti farda isaanii hidhatanii marsaa giingoo gochuun si'aayinaan sirbu, lukaan lafa dhiitanii utaalani dhiichisaa taphatu. Sirbi isaan afaaniffaan sirban keessaa namni obbo Taasisaa Mullataa jedhamuu gaafa 27/4/2008 yeroo gaafatamu kan asii gadii nutty himee jira.

Fakkeenya 1.

Ookawoo Ookawo
Oo-kawoo leensaa
Birraan dammaa beektaa
Ororaa qincee
Seesaan asittuu cichee
Maal godhuu garuu
Ookawoo Ookawo
Oo kawoo leensaa
Birraan dammaa beettaa
Ookaa Ookawoo
Ookawoo leessa
Warra gaalee beekta
Ookawoo Ookawoo
Ookawoo leensaa
Birraan dammaa beektaa
Ookawoo Ookawo
Okawoo leesaa
Warra Dandii beekta
Ookawo Ookawo.....

(Maddi obboo Taasisaa Mullataa gaafa 27/4/2008)

Achitti kan daawwanaa mu'ate sirni kabaja ayyaana irreeffannaa ykn kabaja ayyaana Ortodooksi Tawaahidoo irratti akkataa umuriin isaanii wal gitutti garee gareen eega taphatanii booda kabajni ayyanichaa eega xumuramee gara dirree galuufiitti sirbaa deemu.Warri abbaa fardaas farda isaanii irra taa'anii yeroo sirbaa qajeelan warri dargaggoo ilaaluuf dhaqan immoo cita citaan gurmudhaan waljalaa qabanii sirbaa yaa'u. Daawwannaaf kan dhaqan daa'imman dabalatee dhiirotaafi dubartoota ta'uu danda'u. Isaan kuni yeroo taphini itti raawwatu ni daawwatu. Dargaggoonni warra farda taphataniitti dhiheenya qaban uleedarbatamu eegani fudhanii nama gulufuuf

kennu. Karaa biraa namni farda gulufaa jiru yoo kufe ykn meeshaa yoo gate deeggarsa kan taasisu dargaggoo miilan adeemaniidha. Sirbi dabalataa argame:

Fakkeenya 2.

Daalen daaleen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee. X 2
Sagalee naa qaphuu
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Gombisa naaf taphuu
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Sagalee naaf qopheessii
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Daalee naaf si'eessii
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Daalen daaleen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee. X 2
Nyaanni marqaa wayyaa
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Yoo mi'eessaan tole
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Taphni daaleen wayyaa
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Yoo si'eessan tole
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Daalen daaleen farduma yaa gadhee
abbatu sooree shoolee yaabbata malee. X 2
Gachana abbaa fardaa
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Lafoon hin qabatuun
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Osoo akka garaa koo
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Gadheen hin taphatuu.
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Daalen daaleen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee. X 2

(Maddi obboo Taasisaa Mullataa gaafa 27/4/2008)

Akka yaada obbo Taasisaa Mullataatti Sirba kana akka walmorkiitti ykn doorsisaatti itti fayyadamu. Kunis namni farda isaa hin sooriin yaraa ykn gadhee aka ta'etti fudhatani itti sirbu. Kana irratti namni farda hin soorre immoo akka gadaantummaatti waan ilaalamuuf cimanii farda isaanii akka soora honnachiisa. Haala kanaan sirbaatii

gara goodaa guluffiitti deemu. Kanbiraa namni obbo Tasfaayee Dhiyanaa jedhamu gaafa 22/4/2008 sirba adda ta'e kan waljalaa qabuun sirbamuufi irradeddeebii qabu himee jira kunis kanaa gaditti taa'ee jira.

Fakkeenya .3

Kan baasu

Kan jalaa qaban

Birroolee yaabooka koo		Birroolee yaabooka koo
Ashuffee muramaa	yaa booka koo	"
Dhufte ijoolleen gaaalee	"	"
Kan fardaa mummuraa	"	"
Laga caancoo waraabime		Laga caancoo waraabime
Hin sodaatiin yaa kormee koo		Hin sodaatiin yaa kormee koo
Irraan geessee waraanimoo	yaa booka koo	Birroolee yaabooka koo
Sareen teepha nyaattee	"	"
Gadheen dheeffa yaddee	"	"
Hiyyaana kufnaanii	"	"
Dhakaa daakuu maaf buqqisuu		Dhakaa daakuu maaf buqqisuu
Sanyii raatuu maaf dubbisuuree	yaa booka koo	Birroolee yaabooka koo
Takkaan haara haarsaa	"	"
Furri yaa gubatu	"	"
Takkan goota faarsaa	"	"
Seenaan hamul'atu	"	"
Akka gootu yaa kormee koo		Akka gootu yaa kormee koo
Gaattiraa dheeraa korii		Gaattiraa dheeraa korii
Goomattuu keessatti horii ree	yaa booka koo	Birroolee yaabooka koo
Akaawuman nyaadhaa	"	"
Maal mi'ooftuun kuni	"	"
Anuu gootan jaal'aa	"	"
Maal si'ooftuun kuni	"	"
Qotiiyyoon hin qotuu	"	"
Irra buusi qaccee	"	"
Dabooroon hin loluu	"	"
Irraa fuudhi gaalee	"	"
Yaa uddeellaa gaangoo	"	"
Maal lallaafuu kuni	"	"
Abbaaf ilmaan loluu	"	"
Maal ayyaantuun kunii	"	"
Moo yaa sagalee koo	"	"
Budaatu nanyaatee	"	"
Kan garaan assaabuu	"	"
Kan qalbiin isaa yaadu.	"	"
Osoo dhugaa taatee	"	"
Odolcha dulloomee	"	"
Yaa eegee soruu isaa	"	"
Dabooroo sardamee	"	"
Yaa dafee loluu isaa	"	"
Hiddii xixinnashoo	"	"
Ol aaneet qolaanaa	"	"
Ishee xixinnashoo	"	"
Achi aanee kofallaa	"	"

(Maddi obbo Tasfaayee Dhiyanaa gaafa 22/4/2008)

Yeroo daawwanna bakka goodaa guluffii yeroo ga'an dursa nama angafa ta'e, ulabayessa ykn nama Gadaa oofkaletu eebbisa. Isa booda namni eebbise sun qofaa isaa gulufee goodaa saaqa. Itti fufee warri kaan gulufuu eegalu. Kuni safuu waan ta'eef osoo maanguddoon ykn ulabayeessi hin eebbifamin namni kamiyyuu callise hin eegalu.

Fakkeenya 4.

Wiirtuu Gaaleessaatti Yeroo eebbisus akkaas jedhu.

Yaa Waaq galata!
Galata!
Yaa Rabbi Galata!
Galata!
Booruu gannaa nu oofkalchitee galata !
Galata !
Booqaa birra nu agarsiiftee galata!
Galata!
Namni Ayyaana kanaa bahe yaa oofkalu!
Yaa oofkalu!
Taphataan yaabbatee bahee kooraa rarraafatee hin galin!
Hin galin !
Colleen nama baatee bahee kooraa duwwaa hin galin!
Hin galin !
Waraansi waraansa basoqqee haa ta'u!
Haa ta'u!
Colleen yaa oofkalu!
Yaa oofkalu!
Bolli dibdibbee haa ta'u !
Haa ta'u!
Tulluubbeen dirree haa ta'u!
Haa ta'u!
Gufuun isin hin dhahin !
Hin dhahin !
Mana nagaatii baatanii mana nagaatti galaa!

(Maddi obboo Fissaahaa Tuujjoo gaafa 21/3/2008 yeroo eebbisu fudhatame)

jechuun eebbisa. Isa booda namni eebbise qofaa isaa gulufee goodaa saaqa; warri kaanis nieegalu.

Fakkeenya eebbaa Wiirtuu Kotobaatti obboo Amaaraa Tafarraa gaafa 21/4/2008 yeroo oebbisan fudhatame immoo akkasitti eebbisu.

Yaa Waaq abeet!
Abeet!
Yaa Rabbi Abeet!
Abeet!
Yaa Waaqa nagaan nu oolchi!
Nu oolchi!
Yaa Rabbi nagaan nu oolchi!
Nu oolchi!
Gufuu nu lagi !
Nu lagi!
Collee bahe nagaan galchi!
Galchi!
Dargaggoo bahe nagaan galchi!
Galchi!
Maanguddoo bahe nagaan galchi!
Galchi!
Dirree kana nuuf eebbisi!
Eebbisi!
Nama karaa malee dhufu nu irraa qabi!
Qabi !
Farda karaa malee dhufu nu irraa qabi!
Qabi !
Baanee nagaan nu galchi!
Galchi!....

(Maddi obboo Amaaraa Tafarraa gaafa 21/4/2008)

Jechuun waaqa kadhatanii eebbisu. Dhuma irratti guluffiin eegalama.

Yeroo daawwanna kan mul'ate gombisni farda yeroo eegale namni dura gulufuu ykn dheessuu qabu fedhii isaatiin '*Hari'aa , Hari'a....*' jedhee sagalee ol kaasee dubbachuudhaan fuundura qajeela. Namoonni waraanu barbaadan immoo fedhii isaaniitiin duuba gulufu. Walakkaa goodichaa eega darbanii booda "*Garagali !*" ykn "*Qophaali*" jedhu. Namani dheessu immoo ofirra gaggaragalee gaachana isaa harka bitaan qabate gulufa. Yeroo ulee itti darbatan gaachana isaatiin ofirraa qola. Namni tokko yeroo dheessu namni tokkoo ol har'iiu danda'a. Nama kanaan dura gombisa fardaa keessatti waraane kan nama miidhe tokko haaloo itti qabachuu ni danda'u. Nama akkasii immoogareedhaan hri'anii waraananii kuffisuu ykn haloo bahuu barbaadu. Yeroo taphni hoo'e, kaan hari'ee waraana. Kaan immoo ulee darbatame lafaa funaana. Namni gulufe immoo marsaa itti aanu gulufuuf dura farda isaa daqiiqaa muraasaf boqochiisee itti deebi'a. Yeroo gulufan alangeedhaan farda isaanii rukutanii dhaqqabuuf ykn jalaa bahuuf yaalu. Yeroo taphaa keessatti namni farda irraa kufee miidhamuu danda'a; fardis kufee ykn walitti bu'ee du'uu danda'a. Namni

tokko seeraan alanama fuundura isaa dheessu waraanuuf, “*Garagali*” ykn “*Qophaa’i*” osoo hin jedhin yoo darbate, eega namichi dura dheessu ariitii isaa qorisisee yoo warane, nama kufe lafatti yoo waraaneefi ta’e jedhee miidhaa yoo hojjate seerri gombisa fardaa akka cabetti ilaalama. Kun immoo jibba yk lolaaf karaa saaqa. Namni kana rawwate ni tuffatama. Haata ta’u malee miidhama gombisa fardaa keessatti ta’eef akka yeroo biraatti himachuun ykn gumaa nyaachuuf barbaaduun hin mullatu.

Isa booda yeroo taphin xumurame gara mana isaaniitti deemu. Iddoo waamichaa dhaqu . Kunis mana waamichaa sana hanga ga’anitti waa’ee oolmaa taphaa fi mana nama itti deemanii sirbu.

- **Tapha Booda**

Akka firii daawwannaaa qorannoo kanaatti taphni gombisa fardaa akka dhaabatu yeroon yoo ga’e maanguddootatu akeekkachiisa. Inniks eega xumuramee booda, gareen sirbaa gara mana waamichaatti yaa’u. Kunis obbo amaaraa Tafarraa akkasitti eebbisu.

Gurroo lee yaa booka koo x 2
 Dhakaa daakuu
 Diinqa dhaabu
 Dhakaa daakuu
 Diinqa dhaabu
 Hammanaafuu dhiira
 Hin waamure yaa booka koo
Gurroolee yaa booka koo x 2
 Dhagaa daakuu
 Daakuu gibe
 Dhagaa daakuu
 Daakuu gibe
 Ammanaafuu
 Dhirri dhibee ree Yaa booka koo
Gurreelee yaa booka koo x 2
 Dhakaa dakuu
 Daakuu gibe
 Dhakaa dakuu
 Daakuu gibe
 Ammanaafuu
 Seesaa dhufeeree Yaa booka koo
Gurroo lee yaa booka koo

(Maddi obboo Bokonaa nagaasaa 27/3/2008)

Akka yaada maanguddoo kanaatti Jechuun taphoota kana fakkaatu gegeeddaranii sirbu. Ergaan sirba kanaa baay’inaan waa’ee tapha fardaa namni keessatti waranamee ykn kufee galuufi kaan immoo milkaa’ee mirga argatee galuu agarsiisa. Kanuma

waraanamee galuuuf namni sodaataan dhufee yaada jedhu of keessaa qaba. Sirbi biraa immoo iddoo dhaqan sana maqaa dhahanii sirbu.

Fakkeenyaaf:

Ookawoo Ookawoo
 Ookawoo Ookawoo
 Ookawoo leensaa
 Ookawoo leensaa
 Qabi kawoon leensa
 Qabi kawoon leensa
 Ookawoo leensaa
 Manni Jalataa eessa?
 Ookawoo leensaa
 Manni Jalataa eessa?
 Ookawoo Ookawoo
 Ookawoo Ookawoo
 Ookawoo leessa
 Mani Tulluu eessa?
 Ookawoo leessa
 Mani Tulluu eessa?
 Ookawoo Ookawoo
 Ookawoo Ookawoo
 Ookawoo leensa
 Bakki wal argaa eessa?
 Ookawoo Ookawoo

(Maddi obbo Alamuu dibaabaa gaafa 26/3/2008)

Jechuudhaan sirbaa gara manichaatti deemu. Yeroo achi ga'an immoo fardeen isaanii hidhatanii nyaataa fi dhugaatii calqabu. Nyaanni isaaniif qohaa'e immoo akka qabeenya namaatti gargar ta'uu danda'a. Fakkeenyaaf biddeena, farsoo, itittuu, akaayii, daabboo, daadhii, foonfi kkf ta'uu danda'a. Eega nyaatanii booddee sirba garaa garaa sirbu. Kunis waa'ee biddeena, farda isaanii, seenaa mataa isaaniifi gootummaan walqabsiisanii sirbuu danda'u. Gara dhumaa immoo geerarsis al tokko tokko dhufuu danda'a. Fkn kanaa gadii adda baafnee yaa ilaallu.

Noor Noor yaabiddeena x 2
 Biddeenaaf waaqa saganna x 2
 Biddeen yaa warqii koo
 Farsoo yaa nadhii koo
 Biddeenaaf waaqa sagannaa.
 Noor Noor yaa biddeena x 2
 Biddeenaaf waaqa sagannaa
 Kaleessa gal'galaa
 Yaa galgaleessituu
 Anuu jira jettee
 Na hin jajjabeessitu
 Noor Noor yaa biddeenaa
 Biddeenaaf waaqa saganna.
 Noor Noor yaa biddeenaa x 2
 Bidden yaa warqii koo
 Farsoo yaa nadhii koo
 Biddeenaaf waaqa saganna.
 Noor Noor yaa biddeenaa

(Maddi obbo Taasisaa Mullataa gaafa 27/4/2008)

jechun biddeena faarsu. kunis nyaanniifi dhugaatii qophaa'e suni gaarii ta'uu dubartiin mana waamichaa suni dhangaa gaarii qopheessuu ishee mul'isuuf bifa kanaan farsama. Faaruu fardaa bifaafi cimina isaa irratti hundaa'ee farfatama.

Daalee koo Daalee koo
Daalee garma jofaa
Guyyaa gaafa giitii
Bagan sitti haame okaa
Ishoo !.....
Daalee koo Daalee koo
Daalee akka bubbee
Dawwee sitti murkuu gaabbee
Ariinaan irra dhaabdee
Baqannaan biraa kuttee
Daalee koo daalee koo
Ishoo !

(Maddi obbo Taasisaa Mullataa gaafa 27/4/2008)

Jechuun waa'ee farda isaanii dhahanii asiifi achii deddeebi'anii fooggalaa sirbu.

Warri kaan jalaa qaba. Dabaree dabaree wal irraa fudhanii sirbu. Gara dhumaa yeroo galli gahu akkas jedhu.

Geessee fooggaluu geese x 2
Daalee ofii yaabbatanii
Geessee fooggaluun geese
Daamaa ofii yaabbata
Soqee ofii yaabbata
Geese fooggaluun geessee x 2
Gaalee ofii qabatii
Geessee fooggaluun geese
Daabee of kaawwatan
Geese fooggaluun geese.....

Jechuun eega sirbanii booda bahuuf yeroo ka'an warra manaa eebbisu.

Horaa badhaadhaa!
Kormi cirri haata'u!
Rimaan haphee haata'u!
Qoonqoon quuf haa ta'u!
Lubbuun bultuma haa ta'u!
Okolee haa marmaartu!
Sanyii keessan lafti hin qabi!
Dubbii keessan gamin hinqabiin!
Wagga nagaa ga'aa quufa!.....

(Maddi obbo Bokonaa nagaasaa gaafa 27/3/2008)

jechuun eebbisanii gara mana isaanitti galu. Akka walii galaatti namootni gombisa fardaa keessatti hirmaata daa'ima, dargaggoota, ga'eessotaafi maanguddoota tahuu hubatamee jira.

4.2.2.4. Ga'ee Qooda Fudhattootaa Afoola Gombisa Frdaa Keessaa Irratti

Gombisa fardaa keessatti akkaataa afgaaffiifi daawwanaa irraa hubatametti afoola irratti qooda kan fudhatan daa'imoota, dargaggoota, maanguddoota ta'ee shamarrani illee sirba irratti hirmaachuun qooda fudhacuu isaanii yeroo daawwanna ijaan mullateera. Kunis sagaleedhaan tokko yeroo baasu kaan immoo gareedhaan jalaa qabu. Jidduu jidduutti immoo walharkaa fuudhu. Maanguddoonni ni eebbisu. Kanaaf qoodafudhattoonni afoolaa daai'imman, dargaggoonni, shamarranfi ga'eessonni sirbuun qooda kan fudhatan yoo ta'u maanguddoonni eebbisuunfi mammaakuun qooda fudhatu.

(Maddi obbo Sobbooqaa Ida'ee gaafa 27/3/2008)

4.2.2.5. Jijjiirama Afoola/ Oral Literature/ Irratti Mul'atan

Akka odeeffannoo maanguddoota irraa argameen Afwalao irratti jijjiiramni mullatu haala ittiin dubbataniifi yoomessa irratti yeroo duruufi kan ammaa walfakkaataa akka hin taane ni ibsu. Fkn kan yeroo durii sirban amma hin jiru. Waggaa waggaan sirbi haaraan dhaga'ama deema. Kunis taatee tokko tokkoon walqabsiisanii sirba haaraa uumu kan jiruttis hanga tokko makanii fooyyeessu. Kuni immoo afwalaloon haala yeroo wajjin walqabatee akka sirbamu mullisa. Kuni immoo afwalaloo haala wajjin deemu yericha wallin akka jijjiiramu namatti mullisa.

(Maanguddoo Sobbooqa Ida'ee ganda Qoofuu gaafa 27/3/2008. Sa'a 4:00)

4.2.3. Duudhaa/Custom /

Gosti fookiloorii Duudha /custom/ Ispoortii aadaa gombisa fardaa waliin hidhata qabaachuu isaa yeroo daawwannaa gombisa fardaa qo'annoo kanaanfi ragaa afgaaffiifi daawwannaa irraa argameen bira ga'amee jira.

Duudhaan /Custom/ jiraachuu kan mul'isu, gombisa fardaa taphachuuf yeroo qophii, yeroo taphaafi tapha bood qaba. Yeroo qophii farda dhiqu, nyaata aadaa qopheessu, meeshaa tolfatu ykn qixeeffatu; Yeroo tapha gombisa fardaa daawattoonni nisirbu hamilee kennu; nidaawwatu ; taphattoonni farda gulufu; maanguddoonni nito'atu. Tapha booda sirbaa gara manaatti deemu; iddoo dhaqanitti nyaata aadaa qophaa'e nyaatu. Kanaaf taphni gombisa fardaa duraaduuba (procedure) akkanaa qabaachuun duudhaan ga'ee qabaachuu ta'uu isaa mul'isa. Duudhaan immoo tartiiba waanti tokko

itti raawwatu ta'uu isa boqonnaa lama qabxii 2.2.2.2. jalatti ibsamee jira. Yaada kanas kan dhugoomsu W.van Gennep (1960) fi V. Turner (1974) waa'ee duudhaa yeroo ibsan adeemsi duudhaa sadarkaa sadi akka qabu ibsu. Isaanis, yeroo qophii/preliminal/, yeroo sirnaa/ luminal /fi sirna booda/ post luminal/jechuun lafa kaa'u.

Yaada kana kan fakkaatu Balaay (2007:97). “*Duudhaan akkaataa (prosijara) waanti tokko ittin raawwatudha*” jedha. Akka waliigalaatti yaadni kun gombisni fardaa qindaa'aa akka ta'uufi tartiiba eeguu qabu eegee akka raawwatu seera qabaatee tasgabbaa'aa akka ta'u kan godhe duudhaa akka ta'e hubachuu nidanda'ama. Haaluma kanaan gombisni fardaa akkaataa raawwii mataa isaa waan qabuuf duudhaa qabaachuu isaa mirkaneessa.

Akka walitti qabaatti tapha gombisa fardaa keessatti angafa ykn nama gadaa oofkale kabajanii iddoo kennanii eebbisiisuun, farda karaa mirgaa qofa yaabbachuun, sirna qophii, raawwiifi sirna booda qabaachuun, gombisni fardaa safuu ykn duudhaa kan eeguu waan ta'eef gosti fookiloori duudhaan /Custom/ gombisa farda keessatti ga'ee guddaa akka qabu nama hubachiisa.

(Madda obbo Kolooboo Qorichaa gaafa 23/5/2008)

4.2.3.1. Faayidaa Duudhaa /Custom /

Gosa fookiloorii keessa duudhaan gombisa fardaa keessaa jiraachuu Kanaa olitti 4.2. jalatti Dorson (1972) bu'uura godhachuun ibsamee jira. Kuni immoo bu'aa gara garaa qaba. Fakkeenyaaf akka naannoo kotobaatti odeeffannoo maanguddoota irraa argameen Sirna Gadaa Walisoo irratti gombisa fardaa keessatti haaloo waliiti qabachuun, gumaa nyaachuun akka jiraachuu hinqabnetti tumamee jira. Kan irraa kan ka'e hanga ammaatti, haaloo walitti qabachuun hin jiru; gumaa nyaachuun hin jiru. Yaada kana kan mirkaneessu Balaay (2007:106) “*Safuu jechuun: Ijoolleen warraaf, quxisuun hangafaaf, dargaggoonni maanguddootaaf, ulfina kennuu jechuudha.*” Jedha. Kuni immoo akka wal kabajan, akka seera eegan, akka naamusa qabaatanfi angafaaf quxisuu eeganii waldanda'anii seeraan jiraatan taasisa. Karaa biraa illee hawaasummaan maal akka fakkaatu dhaloota haaraa karaa qabsiisa. Yaada kana kan dhugoomsu Darribii (2012:64) duudhaan safuus ofkeesatti akka qabatu ibsee hiika yeroo kennu: “.....akkaataa itti uummanni waldanda'anii, walkabajanii hanga

danda'ametti bakka walii kennanii waliin jiraatan safuu jedhama. Safuun waanhedduu of keessaa qaba. Safuu eeguun seera.Garuu seerri hundi safuu miti."
Jedha. Akka walii galaatti duudhaan gombisa fardaa keessatti jireenya hawaasumma cimsuu irratti faayidaa ol'aanaa qaba.

(Maanguddoo Sobbooqa Ida'ee ganda Qooftuu gaafa 27/3/2008. Sa'a 4:00

4.2.3.2 Yoomessa Duugaan Gombisa Fardaa Keessafi ga'ee qooda fudhattoota

Duudhaan gombisa fardaa keessatti yeroo itti raawwatu qaba kunis gombisni fardaa osoo hin taphatamin, yeroo taphatamuufi eega xumuramee booda kan mullatudha kunis qaama raawwatu qaba . Isaani daa'imman dargaggootaafi maanguddoota ta'ee halli hirmaannaa isaanii gabatee asii gadii irratti qaaccaffameejira.

Gabtee5: yoomessafi qooda fudhattoota duudhaa gombisa fardaa keessatti mullisau

<i>Duudhaa</i>		<i>Qoodafudhattoota</i>	<i>Ga'eeisaanii</i>
<i>Sirna irratti</i>	<i>Sirna qophii hanga sirna raawwii boodaatti</i>	Daa'imman	-Soorata fardaaf dhiyeessuu -gola fardaa qulqulleessuu -farda dhiquu -sirbuu -Ulee qopheessuu -daawwachuu
		Dargaggoota	-farda leenjisu - soorata fardaa qopheessuu - sirbuu -gulufuu - daawwachuu
		Ga'eessota	meeshaa aadaa qopheessuu -Farda gulufuu -sirbuu - Daawwachuu
		Dubartoota	Nyaata aadaa qopheessuu - Sirbuu -daawwachhu
		Maanguddoota	-eebbisu -tasgabbii eegu - ajaja dabarsuu - Daawwachuu
<i>Safuu eegu irratti</i>	<i>Eebbafi maanguddoo kabajuuseera farad yaabbii</i>	Daa'imman	<i>Walkabajuufi ajajamuu</i>
		Dargaggoota	
		Ga'eessota	
		Dubartoota	
		Maanguddoota	

(Maddi obboo Kolooboo Qorichaagaafa 23/5/2008fi obbo Sobbooqaa Ida'ee gaafa 27/3/2008)

4.2.3.3. Jijjiirama Duudhaa /Custom/ Irratti Mul'ate

Jijjiirama mul'ate keessaa inni ol'aanaan hirmaattonni gombisa farda xiqqaachaa deemuudha. Itti aansee kanneen hirmaachaa jiran immoo akka baraduriitti yeroo kabajuun hirmaachuufi tasgabbiin wal dhaga'aa deemuu irratti hanqinni nimullata. Kunis haala raawwii gombisa fardaa keessatti yeroo eebbaa bara durii tapha osoo hin eegaliin dura namni hundi hanga walga'utti ni eegama ture. Yeroo namni hundi walga'e bakka hundi jiranitti eebbaan banama ture. Yeroo ammaa garuu namni hundi osoo wal hin ga'iin dargaggootaafi daa'imman bakka bu'uuf adeeman osoo hin argamiin eebbi jarjarumaan raawwata. Waldhaggeeffachuun hin mullatu. Daa'imman waan jedhanii ebbisan osoo hin dhaga'in eegalama. Kuni immoo aadaa dabarsuu irratti laafinsa fida.

(Maanguddoo Kolooboo Qorichaa ganga katkataa gaafa 23/ 5/ 2008 sa'a 8:00)

4.2.4 .Aartii Sochii /Folk Art/

Aartiin sochii /Folk art/n raawwii sochiin, akkaataa raawwii waan tokkoo ittiin argamu ta'uun isaa Dorson (1972) ibsee jira. Haaluma kanaan waanti raawwii sirna sochii qabaatee gombisa fardaa keessatti mul'ate jira. Kanaaf gosti fookilooriin aartii sochii /Folk art/ ta'ee gombisa fardaa keessatti argame kanaa gaditti taa'ee jira. Kunis diree guluffiifi iddoo taphatan keessatti kan mul'atedha.

Daawwattoonni hirmaattonni gombisa fardaa naannoo dirree taphattis ta'e manatti haala ragaa daawwannaa irraa argameen akka sirban bira ga'amee jira; sirbuun isaanii immoo sochii qaamaa ykn sirna sochii ittiin sirban qaba. Kunis naannoo dirreetti osoo taphni guluffii hin eegalin hamma namni baay'atutti sirbaa waleegu, yeroo sana warri lafoo ykn daawwatoota ta'an *marsaa giingoo* hojjetanii sirbu garee gareen walitti naanna'anii namni tokko yeroo baasu inni kaan immoo jalaa qabuun sirbu. Namni sirbicha baasu immoo marsaa giingoo sana jidduu naanna'ee sirba. Nama baasu sana irraa dabaree fudhaachuun namni barbaade sarara giingoo gadi lakkisee keessaa gara jidduutti lixuu qaba. Kana irratti immoo jidduu jidduutti utaalani ulee wal harkatti rukutu, lukaan lafa dhiitu, mormaafi gateettiin socho'u, nishubbisu ykn ragadu. Haalli sochii isaan taasisan gosa sirbaa irratti hundaaa'ee garaagar ta'uu danda'a. Yaada kan dhugoomsu Fedhasaan (2013: 53) "Sirbi yeroo baay'ee sochii qaamaatiin dhugooma; hurruubummaa qaba. Kanaafuu, walaloo miira gammachuu mul'isu ta'ee sochii qaamaatiin kan walqabatu ta'uu hubachuun

barbaachisaadha.” jechuun ibsa. Kuns kan nuuf mirkaneessu, aartiin sochii /folk art/ gombisa fardaa keessatti argamuu isaati. Kun immoo gombisni fardaa akka hoo’u dargaggoonni akka hirmaatan ga’ee guddaa qaba.

Kan biraa yeroo taphni xumurame mana waamichaa dhaqanii eega nyaatanii dhuganii booda sirboota gara garaatu sirbama. Kunis artii ykn haala ittiin raawwatu qaba. Fkn yeroo biddeen faarsan *taa’ nitu faarsu*; Yeroo sirba waa’ee misoomaafi kan biraa sirban *dhaabbatanii mormaafi gateettiin sirbaa lukaana immoo lafa dhiitaa utaalaa waljalaa qabatanii ragadu*. Yeroo geeraran immoo seenaa ofii, gootumma cimina farda isaanii kaasaa namni geeraru *miilaan asiifi achi deddeebi’aa geerara*. Warri jalaa qaban immoo iddoo qabatanii *‘Ishoo’*... jechuun cooku.

Dirree guluffii keessatti aartiin gombisni fardaa itti raawwatu nijira. Kunis: jslqaba nama fuuldura dheessutu *‘hari’aa’* jechuu qaba. Kana osoo hin jedhin hin eegalamu sababiin isaa nama waraanuu fi waraanamuuf gulufu adda baasuun rakkisaadha. Yeroo namni dheessu ykn fuuldura gulufu *‘hari’aa’* jedhe booda alangeedhaan farda dhahata; Koomeedhaan farda tuttuqee fuuldura baha. Namni hari’u immoo jechuun duuba qajeela *‘Beenu!... Beenu!... jechaa jalqaba. Itti fufee ‘Che ! Che! Che!...’* jechuun farda rukutachaa hari’a yeroo walakkaa ykn gara dhumaa iddoo waraansi itti raawwatu ga’ame namni hari’u ykn waraanuuf duuba gulufu *“Garagali!”* ykn *“Qophaa’i ”* jechuu qaba. Garagali osoo hin jedhin darbatanii waraanuun hin danda’amu. Namni waraanuu barbaade kam iyyuu darbaachuun dura *“Garagali”* ykn *“Qophaa’i* jechuun dirqama isaati. Namni fuuldura gulufu ykn dheessan walakkaa dirree eega ga’een booda irra deddebii’uudhaan of irra ilaalaa qoqophaa’a: Of irra ilaaluun isaa namoota hari’an keessaa darbannaa nama isa kamiitu rakkisaa akka ta’e adda baafachuuf ilaallataa gulufa. Namni waraanuu barbaade yoo jiraate *“Garagali!”* ykn *“Qophaa’i!”* Jedhee yeroo darbannaan isaaf mijate harka isaa ulee waraansaa ittiin qabate *ol –gadi, ol-gadi...* qabuun itti alaammata. Akkuma garagali jechuun dirqama ta’e alaamanii darbachuunis dirqama. Akkaa walii galaatti akaakuwwan fookiloorii gombisa fardaa keessatti tajaajila kennan gabatee armaan gadii irratti qindaa’ee jira.

4.2.4.1. Faayidaa Aartii Sochii /Folk art/

Aartiin sochii gombisa fardaa keessatti ga'ee guddaa qaba. Isaanis sochiin qaama yeroo sirbaa ykn ragadaa taasisan jabina qaamaaf ni fayyada. Haalli ittiin socho'anii taphatan suni sammuu namaa harkisuun akka namoonni hawwatan taasisa. Kun immoo ittifufinsaana akka duukaa bu'aniifi jaalatan godha. Dabalees aartiin sochii kalaqsni sammuu namaa akka cimu gargaara. Namoonni dandeettii kalaqaafi diraamaa qaban akka hojiitti hiikan hamilee kenna; karaa saaqa. Yaada kana kan dhugoomsu(Zarihuun1992:25)

“አንድየሥነ ቃልከዋኝከሚናገረው ወይም ከምያዜመው ጋር እያስተባበረ ሁኔታው ንበድርጊት ያሳያል የሚያደርገው ምየሰው ነት እንቅስቃሴ ምስክርነት፣ አሳዛኝ፣ አስደንጋጭና፣ አስፋራድባብ ንፈጥሮ የተሳተፈ ዎቹ ንስሜት እንድስብያደርጋል፡፡” jechuun ibsa

Karaa biraa aartiin sochii yeroo sirna gombisa fardaa dirree keessatti taasisan, seera barsiisa inni immoo yakka ittisa; Fkn Namni dura gulufu gaachana qabachuun isaa fi ‘hari’aa’ jechuu fuundura qajeelee jalqabuu isaa taphichi seera akka qabaatu taasisa. Kan hari’u immoo ulee waraansaa qabachuun yeroo darbachuuf ga’e ‘garagali’ jedhee waraanuuf darbachuun isaa, namni tokko akka tasa waraanamee miidhaa hamaan isarra hin geenyeef gargaara. Akka walii galaatti hundi isaanii bifa miidhagina qabuu, seera qabu, safuu eeguufi gammachiisaa ta’een namoonni iddoo gara garaa jiran akka walitti dhufan taasisa. Hiri’ummaa cimsa. Haalli kun immoo dhaloota irraa qaxxaamuraa akka deemu taasisa. *Aartiin sochii* immoo ogummaa kalaqaa akka cimsaniif garaggara.

Gabatee 6: Akaakuwwan aartii sochii gombisa fardaa keessafi faayidaa isaanii

Tl	Akaakuu aartii sochii gombis fardaa keessaa	Faayidaa isaanii
1	Tooftaa sirbaa ykn ragada	Gammacuu
2	Sochii farad dha’annaa	Ariitii
3	Utaalcha fardaa	Dandieetti ibsu
4	Qolannaa waraansaa	Balaa ittisuu
5	Falfala ulee	Xiyyefatani wanaanuuf
6	Farad kaafannaa	Ariitii jalaa bahuu

(Maddi obbo Fissahaa Tuujjoo gaafa 21/3/2008)

4.2.4.2. Yoomessa Aartii Sochii Gombisa Fardaa Keessafi Ga'ee Qooda

Fudhattoota

Aartiin sochii gombisa fardaa keessaa lkan tajaajilu yeroo qophii gombisa fardaatiif godhamuufi tapha irrattidha . Kunis yeroo qophii keessatti farad leenjisuuf haalli ittiin gulufan keessattuu daa'imman leexuu yaabbattee ganama ganama haalli ittin guluftuufi guyyaaa taphaa halli ittiin sirban walwaraanfi farad utaalchisaa galan yeroo qophiitii kaasee hanga tapha boodaatti aartiin sochii jiraachuu mullisa. Haaluma kanna qooda kan qaban daa'imman .dargaggoota, maanguddootafi dubartoota ta'uu ragaan afgaaffin argamefi daawwanaa yoomessa uumamaa keessatti godhame irraa hubatameera.

Gabatee 7: yoomessa aartii sochiifi ga'ee qoodafudhattoota.

Tl	Akaakuu aartii sochii gombis fardaa keessaa	Yoomessa	Qooda fudhattoota	Ga'ee isaanii
1	Tooftaa sirbaa ykn ragada	Guyyaa taphaa	Daa'imman, maanguddoota dargaggootafi , dubartoota	Qaamaan socho'anii sirbuufi ragaduu
2	Sochii farad dha'annaa	Yeroo qophiifi guyyaa taphaa	Dargaggootafi ga'eessota	Farad alagaan rukutuu
3	Utaalcha fardaa	Yeroo qophiifi guyyaa taphaa	Dargaggootafi ga'eessota	Farad tuttuqanii quruphsiiisuu
4	Qolannaa waraansaa	Guyyaa taphaa	Dargaggootafi ga'eessota	Waraansa faccisuu
5	Falfala ulee	Guyyaa taphaa	Dargaggootafi ga'eessota	Ulee darbachuu
6	Farad kaafannaa	Yeroo qophiifi guyyaa taphaa	Dargaggootafi ga'eessota	Koomeen tutuquu

Maddi obbo Iyyaasuu Guutamaa gaafa 26/3/2008

4.2.4.3. Jijjiirama Aartii Sochii/ Folk Art/ Irratti Mul'ate.

Adeemsa qorannoo kanaa keessatti jijjiiramni aartii sochii ilaachise mullate inni olaanaan haala uffannaa meeshawwan gombisa fardaa keessatti ga'ee qabaniidha. Kunis yeroo durii meeshaleen qabatamaa turan amma dhabamaa jiru. Isaanis baay'een isaanii gogaa bineesotaa irraa waan tolfamaniif adamsuun hijiru waan ta'eefidha. Fkn gachana, luffisaa, daabee, yeroo ammaa qabatanni deemuun baayyinaan hin mullatu. Haalli fardi gombisa fardaa ittiin taphatan mi'a guutuu uffatee ittiin miidhagee deemu amma jijjiiramaadha. Kunis qabxii olii 4.7 jalatti ballinaan ibsamee jira. Karaa biraa

haalli ittiin sirbaniifi gammadan addaani. Fkn bara durii yeroo geeraran meesha kan akka goraadee, eeboofi meesha qaraa harkatti qabachuun barbaachisaadha. Kunis akka ulaagaati ilaalama ture. Yeroo amma garuu sagalee qofaan geeraramuutu xiyyeeffannoo argata. Haalli olka'insa tooni sagalee illee adda akka ta'e maangoddoonni ni ibsu.

(Maanguddoo Warqinaa Lammaa ganda Geeshar gaafa 4/6/2008. Sa'a 9:00)

4.3 Naamusa Fookiloorii Oromoo Waliin Gombisa Fardaa Keessa Jiru.

Gombisni fardaa sirna ittin taphatamu akka qabu beekamaadha . Kana jechuun immoo waan gochuu malaniifi gochuu hin malle akka jiru mullisa . Kanaaf haala ragaan afgaaffii irraa argamee mullisutti gombisa fardaa keessatti seerri eegamuu qabu ykn waanti dhorkaa ta'e jira. Kunis;

- Calqaba ulabayeessa ykn maanguddootu eebbaan eegala.
- Osoo goodaan eebbaan hinsaaqamin gombisni fardaa hin eegalu.
- Fardi karaa mirgaa qofa malee bitaan hin yaabbatamu.
- Waraansa gombisa fardaatiif yakkaan himachuun dhorkaadha.
- Osoo hingulufin ykn eega dhaabbatee walwaraanuun hinjiru.
- Namni waraanuuf hari'u garagali osoo hinjedhin waraanuu hinqabu.
- Namni kufee fi fardi hinwaraanamu.

Seera kana eeguun rakkoo ykn balaa gombisa fardaa irratti dhufu xiqqeessuu ykn dhabamsiisuuf gargaara. Isaanis waraansaan hir'inni qaamaa, madaa'uuf buruquun akka hindhufne gargaara. Duuti namaafi fardaa akka hin muudanneef of eeggannoo akka godhan gargaara. Dabalees namoota jidduutti lolli akka hinkaaneef tasgabbii ni'uuma.

4.4.Firii QorannooGabaabinaan

Qorannoon kuni ragaa afgaaffiifidaawwannaadhaan argamee xiinxaluun hiikni eega itti latamee booda firii armaan gadii irra qaqqabee jira.

- Akaakuwwan Fookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessatti argaman haala boqonnaa 2 keessatti qabxii 2.4.1. jalatti ibsameen: Meeshaa aadaa /material culture/ fkn *mi'a fardaa*, uffata gombisa fardaa keessatti tajaajilan akka *luffisaafi daabee*, kan qabataman *gaachana, ulee, zinnaara, alangee, nyaata aadaa, dirree guluffifi, farda fa'aadha*. Duudha /custom/ kanta'a fkn duraa duuba *sirna raawwii gombisa fardaakeessaa*, Afoola/Oral literature/ jalatti kan argaman: *sirba, eebbaafi darbeedarbee makmaaksayoo* ta'an Aartii sochii /Folk art/ kan ta'an immoosochii *qaamaa yeroo sirban ykn ragadan*, akkaataa *sochii ittiin gulufanii wal waraananiifi waraansa of irraa ittisan* gombisa fardaa keessa jiraachuu isaanii ragaadaawwannaa, afgaaffiifi irraa argameen hubachuun dada'amee jira.
- Faayidaan Fookilooriin Oromoo Gombisa fardaa keessa jiranii: Aadaa barsiisuu, walitti dhufeenya cimsuu, gammachiisuu, dandeettii qaban mullisuu, jabina qaamaa ykn fayyummaa cimsuu, kalaqa sammuu jajjabeessuu, hiri'aa walbarsiisuu, hawaasummaa jajjabeessuu, jaalala waliif qaban mullisuu, midhagina kennuun, hawwataa taasisuu, fedhiifi miira ibsuu, ilaacha hawaasaa ibsuufikkfniif tajaajila kennuu akka danda'u qorannoo kuni itti dhaqqabee jira. Kunis boqonnaa 2 keessatti qaxii 2.1.1. fi 2.3. jalatti tokko tokkoon gosoonni fookiloorii tajaajila akkamii akka qaban ibsame jira. Haluma kanan firiin xiinxalli ragaa qabxii 4.3. jalatti bu'aan gosni afrfanuu kennan bal'inaan ibsamee jira. Yaada kana kan dhugoomsu Georgesfi Jones (1995:314) kallattii bu'aa fookilooriin tokko hawaasaaf qabuun yeroo ibsan:

Through folklore people can educate or acculturate each other; perpetuate, challenge or modify a groups social norms and values; inform others about the basis for or nature of their culture; reveal or display their identity, traditionality, knowledge, or competence; and entertain or be entertained jechuun ibsa kennanii jiru..

- Yoomeessi Fookilooriin Oromoo keessatti tajaajilakennan ilaalchisee boqonnaa lama keessa qabxii 2.5. jalattifi boqonnaa 4 qabxii 4.2. jalatti gabatee iratti ibsamee ture. Kunis yeroo birraan bari'e baatii Fuulbaanaa kaase hanga Eebila jidduutti guyyaa ayyaaneffannaa Ortodooksii

Tawaahidoofi, Ayyaana Irreensaa waliin walqabatee kan raawwatudha. Yoomessi kuni sirna sadarkaa sadiin keessatti raawata kunis: *Yeroo qophii, Yeroo sirna taphaafisimatapha boodaqaba*. Yeroo kana keessatti immoo gosa fookiloorii isa kamtu maal tajaajila isa jedhuuf qabxii 4.2.jalatti ibsamee jira. Yeroo qophii irra caalaatti *afoolli* tajaajila guddaa kenna. Kunis *afoolli*jecha filatamoofi malleen dubbiitti fayyadamee onnachhiisuu, gootummaa namaa ibsuu, gammachuu ibsuufi kakaasuuf tajaajila olanaa waan qabuuf akka qophaa'aniifi meshaalle akka guuttatan kakaasuuf gargaara. Yaada kana kan dhugoomsu Fedhasaan (2001:19)“*Afoola Oromoo miidhagaa kan isa taasisan keessaa tokko malleen dubbiitti fayyadamuu isaati.*” jedha. Yeroo sirnataphaafi sirna tapha booda gosti fookiloorii arfanuu tajaajila ni kennu. Sirni tapha gombisa fardaa kan raawwatu waaree boodadha.

- Tapha Gombisa fardaa keessatti ga'ee fookiloorii Oromoo taphatu irrati namoonni hirmaattota ta'an ilaalchisehaala boqonnaa 2 qabxii 2.6. jalatti akkasumas boqonnaa 4 qabxii 4.2.gabatee adda addaa irrattiibsamee jira.Isaaanis:dhiiraafi dubartii ta'ee daa'imman, dargaggoota, ga'eessafi maanguddoota dabalata.Daa'imman yeroo qophii keessatti farda dhiquufi nyaata fardaa kennuun tajaajilu. Dargaggootnis farda leenjisuunfisirbanii dhiichisuundeggarsa guddaa hirmaatu. Irra caala dargaggootni sirbahoo'isuun akka miidhagu godhu.Yaada kana kan dhugoomsu Fedhasaa. (2001 :3)
Sirbi kan akka ragadaa, shaggooyyee, geelloo, ykn iyyaasee, dardarriifi shamarran walgahanii yoo weeddisan malee gatii hinqabu. Kanaafuu, hirmaattonni afoolli akka miidhaga argatan gochuun akka lubbuu horatu taasisa.”jechuun yaada oliimirkaneessa.Ga'eessonni gareen gombisa sfardaa taphatan akka walitti hinbuune bifa seera tiraafikaatti to'atu.Kanneen ogummaa qaban immoo yeroo qophii keessaatti dhiironni meeshaa gombisa fardaa qopheessu; dubartooni immoo nyaata aadaa qopheessuun hirmaatu.Yaada kan kan dhugoomsu toora intarneetii irraa argame:

There are Oromos who specialize in making other utensils from horn, pottery, and leather.The class of craft people include a variety of professional men and women: musician ,singers metal workers, wood workers ,poets ,dancers ,story tellers ,weavers ,potters ,leather workers ,even hair tresses, tattoo artist. Jechuundhugoomsa.

http://maddawalaabuupress.blogspot.com/p/blog-page_20.html 2016

- Maanguddoonni eebbisuufi yoo wallolan araarsuun gargaarsagodhu. Kuni immoo naamusa akka qabaatan agarsiisa. Naamusni jirus qabxii 4.3. jalatti bal'inaan kan tarreeffame jira. Naamusa akkasii qabaachuun ykn seera eeeguun balaa madaa'uufi hir'ina qaamaa dhufu akkasumas du'a irraa akka baraaraman godha. Karaa biraa taphni gombisa fardaa seera qabeessa akka ta'uufi tasgabbiin akka taphatamu, hariiroon taphattoota jidduu jiru naga qabeessa akka ta'u garaara.
- Jijjiiramni Fookilooriin Oromoo gombisa fardaa keessati jiran irra jiran. Kunis sababa qaroominafi barumsa ammayyaatiin dhaloonni haaraan gara barumsaatti waanduufaniif namni xiyyeeffannoo itti kennu xiqqaachaa jira. Akkasumas barumsa amantii irraa kan ka'e namoonni amantaa hordofan baay'en isaanii waa'ee aadaa oromoo irratti hirmaacuu akka cubbuutti ilaalu; nama hirmaatus yaadaan nifalmu waan ta'eef fookilooriin miidhamaa akka jiru qorannoon kuni irra ga'ee jira. Yada kanaan wal qabatee ragaan toora Interneetii irraa argame :

Although their numbers are very limited, there are three kinds of schools in Oromia: missionary, madarasa (Islamic), and government schools. Islamic schools teach classes through the sixth grade, and the other schools go through grade twelve. Oromos do not have control over these schools. Oromo culture and values are constantly attacked in them. Jedha.

<http://www.wtgonline.com/country/et/gen.html>, 2016

Dabalees qaala'insa jireenyaa walqabatee bakki gombisa fardaa itti taphatan namoota dhuunfaa tiin fudhatamee lafa qonnaaf oolaa jira. Bakkeewwan bal'ina qaban abbaa qabeenyaatii kennamuun naannoo inveestimantii ta'aajiru. Kunis qabxii 4.6. jalatti fakkiin isaanii kan agarsiifame dirreen gombisa fardaa itti taphatan kan Gaaleessaa qoteebultoota naannootiin qonnaaf oolaajira; kan Haroo Dandii akka jirutti abbaa qabeenyaa *ALMOZ* jedhamuuf kennamee jira. Kan ganda Awaash keessajiru dhaabbata Chaayinaafi Hindiitiif kennamee jera; kan Ganda Boolee keessa jiru Goandaa Sandaafaa jedhamu gartokkeen isaa abbaa qabeenyaa horii horsiisuuf kennamee jira. Yaada kana kan dhugoomsu Fedhasaa (2001 :7)

Hawaasni yeroo hundumaa jijjiirama keessa jira. Jijjiiramni kunis karaa amantii, siyaasaa, saayinsiifi teeknoolojii, dinagdeefi aadaa ta'uu danda'a. Jijjiiramni hawaasa keessatti uumame tokkos kallatti yookan karaa biraatiin afoola tuquu hin hafu. Fakkeenyaaf jijjiiramni karaa dinagdee dhufu meeshaa duraan tajaajilaa ture tokko faayidaan ala taasisuu nidanda'a. jedha.

Akka walitti qabaatti Fookilooriin Oromoo Gombisa fardaa keessa jiran , Afoola/Oral Literature/,Meeshaa aadaa/Material culter/, Duudhaa/Custom/, Aartii sochii/Folk Art/dha. Isaan kuni immoo aadaa barsiisuuf,walitti dhufeenya cimsuuf, bareedinaaf, Ogummaa ykn kalaqa sammuu jajjabeessuufi kkf fayyadu.Yeroon tajaajilaisaanii,*qophii* irratti. *tapha* kessattifi *tapha* booda tajaajila kennu.kana keessatti kan qooda fudhatandiiraafi dubartii ta'ee daa'imman, dargaggoota, ga'eessotafi maanguddootadha.Fookiloorii Gombisa fardaa keessatti ga'ee qaban kana irratti sababa siyaasaa, barumsa jabanaa/qaroominaa/, dinagdeefi amantii irraa kan ka'e jijjiiramni ni mullata.Keessattu akkuma qbxii 4.2.1 jalatti fakiin ibsame, mi'aayina gatii lafaa irraa kan ka'e dirreewwan gombisni fardaa irratti taphataman investimantii garaa garaaf kennamaa waan jiraniif yeroo dheeraa akka kannaan yoo itti fufe iddoo itti taphatan dhabuu irraa kan ka'e dhaabbachhu akka danda'u nama hinmamsiisu. Haaluma kanaan ciminaanfookiloorii Oromoo irratti hinhojjatamne yoo ta'e, gara duraatti bifa isaa gadi lakkisee yeroodheeraa booda hanguma jijjiiramni dabalu liqinfamuu, dhabamuu ykn baduu akka danda'u tilmaamuun rakkisaamiti.

BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, GUDUUNFAAFI YABOO

5.1. Cuunfaa

Kaayyoon qorannoo kanaa akaakuu fookiloorii Oromoo Gombisa fardaa keessa jiru Aanaa Dandii irratti xiyyeeffatee xiinxaluu ture. Kunis faayidaa isaan kennan, yoomessa akkamii keessatti akka tajaajilan, ga'ee qoodafudhattootaa, naamusa gombisa fardaa keessaafi fookiloorii kana irratti jijjiirama akkamii akka mul'atu isa jedhutu qorate. Barbaachisummaan qorannichaas akaakuwwan fookiloorii Oromoo gama Ispoortii aadaatiin ga'ee qaban irratti qorattoonni gara duraa yoo irratti hojjatan, kitaaba yoo barreessan, sirna barnootaa keessa yoo galchaniifi qaamni goda hamba keessa jiru illee firii qorannoo kanaa hubannoo keessa yoo galche gumaacha gochuu danda'a. Gosni qorannoso kanaa gosa qorannoo ibsaa ta'ee odeeffannoo kennitoota mala iyyaafannaa /sow ball/fi akkayyoo /purposive/tiin iddatteessee ragaalee sassaabuuf meeshaa akka afgaaffii, daawwannaa, xiinxala dookimantiifi bargaaffiitti dhimma bahe. Qorataan yaada odeeffannoo kennitoota irraa argame xiinxalee qaaccessuun hiika itti kennee bifa armaan gadiitiin guduunfee jira.

5.2. Guduunfaa

Matadureen qorannoo kanaa 'Xiinxala Akaakuwwan Fookiloorii Oromoo Gombisa Fardaa Keessatti: Aanaa Dandiitti kan xiyyeeffate' isa jedhu ta'ee galmi isaa immoo beekumsaafi falaasama Oromoo /Endeginious knowledge/ qoratameefi safarame irra hinga'amne keessaa bicuu isa ta'e *fookiloorii gombisa fardaa keessa jiru* hanga danda'e xiinxale gama barnootaa, aadaa, qorannoofi kan birootiif gumaacha akka kennu taasisuudha. Kanaf akkaataa Dorson (1972) tiin akaakuuwwan fookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessatti tajaajila kennan xiyyeeffannoo AanaaDandiitiin eegaxiinxalame firiin argame mala ibsaatiin /Descriptive method/ fayyadame iddoo barbaachisutti suura waliin deeggaruun kaa'ee jira. Dhuma irratti deebiin gaaffilee bu'uura qorannootiif argameefi akka rakkootti waanti argame haala kanaa gadiitiin qindaa'ee jiru. Isaanis:

- *Gaaffii Qo.I^{ffaa} Fookiloorii Oromoo akkamiitu Gombisni Fardaa keessaatti argama?* jedhuuf deebiin argame: Akka aanaa Dandiiti afoola /Oral literature/, Duudhaa /custam/, Aartii sochii/ Performing art/fi meeshaa aadaa / material culture/ akka jiran qorannoon kuni irra ga'eera.

- *Gaaffii Qo.2^{ffaa} Fookilooriin Oromoo Gombisa Fardaa keessa jiran tajaajila akkamii kennu ?* jedhuuf firiin qorannoo kanaan irra qaqqabame: barsiisuuf, aadaa dabarsuu, miira ofii ibsuu, jabina qaama fiduu, kalaqa jajjabeessuu, tokkummaa cimmsuu, bashannansiisuu, miidhagina kennuufi kkfiif tajaajilu. Tokko tokkoon isaanii boqonnaa 4 qabxii 4.2 jalatti bal'inaan kan ibsaman yoo ta'uu akka fkn *Afoola* keessaa sirbi irra caala akka qopaa'an, akka baratan, hamilee horatan, akka bashannanan, akka hubatan, tokkummaa akka horatan, ergaa walii dabarsniifi kkf.niif tajaajila. *Meeshaan aadaa* miidhagina kennuu, aadaa dabarsuu, eenyummaa ibsuu, ogummaa guddisuu, balaa irraa ittisuu, gammachuu ibsuu, tokkumma cimsuufi jaalaaia uumuufi kkf.niif tajaajila.

Aartiin sochii raawwiin gombisa fardaa adeemsa hawwataa mataa isaa akka qabaatu, ogummaan kalaqa namoota aadda addaa akka ifa bahu, sammun akka bilshaatu, qaamni namaa akka fayyaalessa ta'ufi kkfniif tajaajila guddaa kenna.*Duudhaan* immoo gombisni fardaa duraa duuba ykn tartiiba eegee naamusa qabeessaan akka taphatamu, safuun akka jiraatu, aadaan akka beekamu, dhaloonni akka of barufi kkfniif tajaajila.

- *Gaaffii Qo.3^{ffaa} Fookilooriin Oromoogombisa fardaa keessa yoomessa akkamii keessatti tajaajiluu ?* deebiin argame:

Waggaa keessa ji'a Fuulbaanaa hanga Ebilaa jidduutti Kabajni guddaan Sadaasa 12fi 21, Amajjii 21, Mudde 19 adeemsifama*Ji'a keessaa* irra caalaatti guyyaa kabaja ayyana Ortodoksi Tawaahidoo waliin walqabatee taphatama. Kabajni guddaan gaafa guyyaa 12 Kabaja Er. Mikaa'elaa, gaafa guyyaa 21 Kabaja Maaramii, gaafa guyyaa 23 kabaja Goorgisii, gaafa guyyaa 24 kabaja Taklahayimanotii, gaafa guyyaa 29 kabaja Madaanalamii fikkf wal qabsiisanii kabaju. *Guyyaa keessa* waaree booda naannoo sa'aa 8:00 – 11:00 jidduutti taphatama.*Iddoon bal'inaan* itti taphatamu goodaa Gaalessaa, goodaa naannoo Haroo Dandiitti, goodaa Sandaafaa, goodaa Faallichaa, goodaa Shoonnofi Awaashti taphatama.*Yeroo masqalaa* kabaja ayyana irraansaa waliin raawwatama. Fkn IrreensaAwaasht gombisni fardaa jira

- *Gaaffii Qo.4^{ffaa} Ga'een qooda fudhattoota fookiloorii Oromoo Gombisa fardaa keessaa maali?*Jedhuuf boqonnaa 4 qabxii 4.2. jalatti gabatee 4ittatti ballinaan ibsamee jira.Isaanis: tapha gombisa fardaa keessatti qooda kan

qaban, daa'imman, dargaggoota, ga'eessotafi maangoddoota ta'ee dhiirris dubartiinis nihirmaatu. Akka fakkeenyaatti yoo fudhanne: *Daa'imman* sirbuu, ulee darbannaa dhiyeessuu, fardaa leexoo gulufuunfi daawwachuu, Soorata fardaaf dhiyeessuu, gola fardaa qulqulleessuufi farda dhiquufi kkfniihinirmaatu. *Dargaggoonni* farda leenjisuun, daawwachuu, soorata fardaa qopheessuu, sirbuu, gulufuufi kkfniiin hirmatu. *Ga'eessoni* meeshaa aadaa qopheessuun, farda gulufuu, sirbuufi daawwachuudha. *Maanguddoonni* eebbisuun, naamusa eegsisuun, araara buusuun, ajaja dabarsuufi daawwachuudhan hirmaatu. *Dubartoonni* immoo daawwachuu, sirna duraafi booda raawwii ta'u keessatti nyaata qophessuun hirmaatu.

- *Gaaffiin Qo.5^{ffaa} Naamusni fookiloorii Oromoo waliin gombisa fardaa keessa jiru mal fakkaata?* jedhuuf deebiin argame: Tumaan sirna gadaa keessa naamusni hawaasaa bara durii hanga ammaa akka seeera qabaatu taasise. Tumaan dhimma biraa irratti tumame naamusni kanaa gadii gombisa fardaa keessa akka jiraatu godhe.

Calqaba ulabayeessa ykn maanguddootu eebbaan eegala.

Osoo goodaan eebbaan hinsaaqamin gombisni fardaa hin eegalu.

Fardi karaa mirgaa qofa malee bitaan hin yaabbatamu.

Waraansa gombisa fardaatiif yakkaan himachuun dhorkaadha.

Osoo hingulufin ykn eega dhaabbatee walwaraanuun hinjiru.

Namni waraanuuf hari'u garagali osoo hinjedhin waraanuu hinqabu.

Namni kufefi fardi hinwaraanamu.

Namni dheessu durseet kaafata

- *Gaaffii Qo.6^{ffaa} Fookilooriin Oromoo Gombisni Fardaa keessa jiran irratti jijjiiramni mullatu maal?* Jedhuuf deebiin qorannoo kanaan argame. Jijjiiramni unkaa, qabiyyeefi haala raawwiiifoolaa irratti mullateera. Jijjiiramni qabiyyee, bifaafi, waan irraa tolfamanii meeshaa aadaa irratti mul'atee jira. Jijjiiramni tartiibaafi yeroo aartii sochiifi duudhaa irratti mullatee jira. Sababa dinagdeetiin dirreendhimma biraatiif oolaa jira. Sababa barumsa ammayya ykn qaroomminaa, barumsaamantii irratti kan ka'e hirmaattonni hir'achaa akka dhufan qorannoon kuni irra ga'ee jira.

Hanqina Mul'ate:

- *Dirreen taphaa abbumaan qaamni hoogganu hin jiru waggaa wagaan dhiphachaa dema fudhatamaas jira.*
- *Kunuunsi meeshalee aadaatiif hingodhamu. Kan bade bakka buusuun rakkisaadha. Gatiin meeshalee gombisa fardaa garmalee qaala'aa jira.*
- *Goda hambaan Oromiyaa seenaafi meeshaa gombisa fardaa muraasa ibsuu malee tapha gombisa fardaa Oromoo qabatamaan agarsiisu danda'u /visual show/ hinqabu.*
- *Baayyinni namootaa gombisa fardaa taphatan lakkoofsi isaanii xiqqaachaa akka deeme maanguddoonni nihimu nimul'ata.*
- *Naamusa waliin irratti rakkoon mul'ate waldhaga'uutu itti hir'ata, dargaggoo baay'een eebbaaf iddoo hin kennan, Wal eeganii al tokko hineegalan .namni hundis eebba xumuraa hindhaga'u.*
- *Gobisni fardaa wal waraanu qofa malee dandeettii fardaa akka utaalchaa, saggaaruufi doloolloo utaaluu bifa hammateen hin jiru.*

5.3. Yaboo

Akaakuwwan fookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessaa akka aanaa Dandiitti bifa hanga ammaatti ibsamaa tureen xiinxalamaniiru. Firiin xiinala kanaa immoo hojii qorannoo itti aanuuf waan akeeke qaba. Kunis fookiloorii Oromoo irratti hojiin barbaachisaa ta'e, aadaa afaaniffaa darbaa dhufe kitaaba keessatti barreessanii olkaa'uufi meeshalee durii barbaadanii goda hambaa keessatti walitti sassabanii kaa'uun qofti gahaa waanhintaaneef itti fufiinsa akka qabaatu gochuun dirqama nama hundaa ta'uun isaa shakkii hinqabu. Kanaafuu firii qorannoo kana irraa argame ka'umsa godhachuun waa'ee fookiloorii Oromoo gombisa fardaa keessaa jiraniin irratti qorataan yaboo kanaa gadii kaa'ee jira.

- *Dirree gombisni fardaa irratti taphatamu nama dhuunfaafi abbaa qabeeyaa maqaa investimantiitiin akka hinqisaasofneef bakka hunda kan jiru marti qabeenyumaan isaa WAT jala osoo galee.*
- *Argamni meeshaa gombisa fardaa akka itti fufuuf dameen leenjii meeshaa aadaa (kalaqa Oromoo durii) hammachuu danda'uu Dhaabbata Leenjiifi Ogummaa keessatti osoo hundaa'ee argamni meeshaa aadaa itti fufinsa qabaachuu danda'a.*

- Agarsiifni Ispoortii aadaa yeroo hunda akka jiraatuuf goda hambaa gamoo miidhagaa godhanii ijaaruu qofa osoo hintaane haala jireenya hawaasa durii ibsuu danda'uufi Ispoortii aadaa hammachuu danda'utti lafa bal'aa waliin osoo qophaa'ee namoota Ispoortii aadaa taphachuu danda'an leenjisee aadaan durii qabatamaan mul'isuun /real visual show/ turistootaaf osoo banaa ta'ee gaariidha. Fkn biyyoota guddatan keessaa Koriyaa Kibbaa 'Folk village' jechuun manootni uffata durii uffatanii, meeshaa durii qabatanii, akkaataa duriitiin fayyadamanii beellada akka horii, fardaa, bineensota madaqfaman waliin qabatamaan daawwatootaaf banamee taa'a. (*Qorataan kan doowwate*)
- Uummanni Oromoo eenyummaa, duudhaa, aadaa, afaanfi seenaa isaa akka waantoota gara garaan hinliqimfamneefi guddifachuu akka danda'u waggaa waggaan Oromiyaa mara keessatti guyyaan kabaja ayyaana aadaa Oromoo osoo jiraatee gaarii ta'a.
- Si'ana waggaa waggaan dorgommiin ispoortii aadaa kan akka gobisa fardaa, qillee, fixiyyoo darbuufi kkf irratti hinjiru. Kuni immoo cimsuu irratti akka hin hojjanne agarsiisa. Kanaafuu osoo irratti hojjatamee gaarii ta'a. Kana gochuun namootatti fedhii hora; hirmaattotas nidabala; ummanni Oromoo addunyaa faana akka tarkaanfatu gargaara.
- Dokumantariin fiilmiin Ispoortii aadaatiin walqabatu osoo qophaa'ee dargaggoonni fedhii horachuu danda'u
- Oromoota abbaa qabeenyaa ta'aniif bifa fookiloorii uummata Oromoo cimsuu danda'anitti karaan osoo saaqameefii. Fkn hoteela ispoortii aadaa kan akka gombisa fardaa, bishaan daakaa, qilleefi, kkf of keessatti hammatu akka babal'isan osoo godhamee gaarii ta'a.
- Taphni gombisa fardaa yeroo ammaa aartii sochii walfakkaataa saffisaan gulufanii wal waraanuu qofa irratti kan xiyyeefatu waan ta'eef gara duraatti addunyaa waliin deemuun akka danda'amuuf dorgommiin garagaraa kan akka farda utaalchisuufi kan biroos akka haammatu WATO qaama barbaachisu waliin osoo hojjatee gaarii ta'uu danda'a.
- Waajjiraalee mootummaa kan akka Biiroo 'Investimentii', Bulchiinsa Magaalaafi. Bulchiinsa Lafaa lafa tajaajillaaf osoo hinoolchin beekumsaafi aadaa hawaasaaf dursanii xiyyeeffannoo osoo kennanii gaariidha.

Wabiilee

Addunyaa Barkeessaa.(2011) .*Akkamtaa*.Finfinnee.

Alamituufi Alamaayyoo (2010).“Seenaa Afoolaa.Sgantaa Barnoota Fagoo Damee Barnoota Afaaan Oromoofi Ogbarruu”. Yuunivarsiitii Jimmaa.

ALEX OLRICK .(1992). *Principle for Oral Narrative Research*. Indian University press.

Andrea, Applebee et al.(2003). *Book Language Of Literature*. McDougal Littell Inc

Ashenafi Belayfi Yimam Workineh. (2013). *Introduction to Literary Theory and Criticism (EnLa 422)*. Jimma University. Distance Education Program.

AsafaaTafarraaDibabaa. (2006). *Anaan 'yaa*. Finfinnee: BirannaaInterprise.

Balaay Makonnin.(2007). *Kirstaanummaa Fi Oromoo Durii Hanga Ammaatti*. Fifinee

Bahuman, R. (1983). *The Field Study of Folklore in Context, in Dorson, R. M. (Ed.)*. 1983. Handbook of American Folklore. Bloomington: Indiana University Press.

Bascom, W. R. (1965). *Four Functions of Folklore, in Dundes, A. (1965)*.The Study of Folklore.Burkelay: Printice-Hall, Inc.

Ben-Amos, D.(1975). “Folklore in African Society”, in Research in African Literature.

Best,W. V.John.(2005). *Research Education*.(9thed).New Delhihi :Prentice Hall of India .

Bauman, Richard (Ed.). (1992). *Folklore, Cultural performances, and Popular Entertainments: A Communications-centered Handbook*. New York Oxford:Oxford University Press.

BiraanuuDirribaa .(2015). “Qaaccessa Hiika Mallattoo ayyana Irreesaa Dirree Calalaqii: AanaaMidaaQanyi.” (MA Thesis)

BBO (1999).*Afoola Oromoo Tuulamaa: Walaloo Geerarsaa, Faaruleefi Sirboota Adda Addaa*. Jildii II.Finfinnee.

- Bukenya, A. (1994). *Understanding Oral Literature*. Nairobi: Nairobi University Press
- Cerul, E. (1922). *The Folk Literature of the Oromo of Southern Abssynia*. Harvard African Studies.
- CaalaaDiroo.(2014).“XiinxalaFakkoommiiMeeshaaAyyaanaAyyaantuuWarraOoofaa AanaameettaaRoobii.”(MA Thesis)
- Dastaa Dassaalenyi.(20013). *Bu’uura Qorannoo*. Finfinnee:Mana maxxansa Boolee
- Dh.M.Q.B .(2001).*Amalootaafi Faayidaa Afoolaa*. Finfinnee.
- Dirribii Damisee. (2012). *Ilaalcha Oromoo*.Fifinnee.
- Dorson, R.(1972). *Folklore and Foklife: an Introduction*. Chicago: The University of Chicago.
- Dundes, A.(1965). *The Study of Folklore*. Berkeley: Prentice-Hall.
- _____.(2007). *The meaning of Folklore*. The anylitical essay. Logo:Utah state University press.
- Elliott, O.(1986). *Folk groups and Folklore Genres*. An introduction . Logo:Utah state University press.
- Fedhesa Taaddasaa (20013).*Subii:Bu’uraalee Ogbarruu Oromoo*.Finfinnee:Subii Printing Press.
- Finnegan, R. 1970. *Oral Literature in Africa*. Nairobi: Oxford University Press.
- _____. 1977. *Oral Poetry: Composition Performance and Context*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. (1970). *Oral Poetry: Its Nature and Significance and social context*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. (1992). *Oral Tradition & Vrebal Arts*. London: Rutledge.
- Fitsum Abate.(2013). “The Salivation Of Endangered Language :Documantation And Description Of The Gunjule Oral Lite.”PhD
- Georges, R. A and Jones, M. O. (1995).*Folkloristics: An Introduction*. Bloomington and Indiana Polis: Indiana University Press.
- Getachew.(2005).*Ethiopian Riders and Their horses*.A.A.Artistic printing Enterprise.
- Jaalataa Mootii.(2014).“Xiinxala Sirna Gombisa Fardaa OromooTuulamaa.” (MA Thisis)

- Katamaa Bayeechaa.(2014). “Tapha Fardaa Aaanaa Meettaa Roobii.” (MA Thesis)
- MOE. (2005). *Physical Education*. Addis Ababa: Mega Publishing Enterprise.
- MOE. (1999). *Tacher Hand Book Research*. Addis Ababa: Mega Publishing Enterprise
- Misganu Guluma .(2011). *Dilbii*: Bu’uura Afoolaa, Ogafaaniifi Afwalaloo Oromoo. Finfinnee : Subi Printing Press.
- _____. (2012). *Dhikkifannaa*: Kuusaa Walaloofi Saayinsiisaa. Finfinnee: Subi Printing Press.
- _____. (2013). *Onnata*. Finfinnee.
- MOE.(2005). *Physical Education* .Mega publishing Enterprise.
- Mulugeta Nagasa.(2014).“Documantation And Analysis Of Ritual Performance Of Sera GadaAmongKarayu Oromo.” (Phd)
- NamarraaIndashawDuubee. (2014). “Qaaccessa Qabiyyee Afaanii Faaruufi Eebba Abbaa Sirna Kabaja Ayyaana Irreessansa Arfaasaa Odaa Arjoo Keessaa.” (MA Thesis)
- NEK. (1999). *Research Book. International Councelar*. Addis Ababa: Mega Publishing Enterprise.
- Oring, E. (1986). *Folk Groups and Folklore Genres: An Introduction*. Logan Utah: UtahUniversityPress.
- Pankhurt,R.(1989). “The Early Hitory Of Ethiopan Horse Name”.
- Paulos Milkias.(2011). *Africa in Focuse*.USA.
- RabbirraaTacaanee. (2014). “XiinxalaGahee Dargaggoota Cehumsa Birraa Keessti Haala Oromoo Salaale Aanaa Kuyyuu.” (MA Thesis)
- Roberts, Arth & Ruth. (1959). *Games in Culture*. Black well.
- Richard, B.(1992). *Folklore cultural performances, and popular Entertainments*. New York: Oxford University press.
- Sims and Stephen.(2005). *Living Folklore.An Introduction to Study of Peopleand Their tradition*.Utah state University Press.USA.

- Taylor.(1973). *Introduction to cultural Anthropology*. U.S.A
- TigistSanbaataaJaarraa.(2013). “Qaaccessa Afoolaa Oromoo Waltajjii Hawaasummaa Haala Afwalaloo Sagaleetiin.”
- V. Kahn and W. Best.(2005). *Research In Education*.Prentce-Hall,Inc.
- WATO. (2007).*Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16*.Finfinnee.
- WKAD.(2007). *Ibsituu Misoomaa*. (Kna hinmaxxanfamne)
- ‘Wiirtuu’(1991). *Barrulee Qormaata Waltina Afaan Oromoo*. Jildi-4. Finfinnee.
- _____.(1995). *Makmaaksa*. Jiildii-8. Finfinnee.
- _____.(1995). *Barrulee Qormaata Waltina Afaan Oromoo*. Jildi-2. Finfinnee.
- Xannaa Alamaayyoo.(2013). “The documentation of historical and cultural significancy of horsr racing ‘gugsii’ in kutae society.” (MA Thesis).
- Zoltan.(2007). *Research Method in Applied Lingustic*. Quantitative, qualitative and Mixed Methodology.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Bernhard_Baader) gaafa 8/4/2016 sa’a 5:00
- [http://dendilake.com/Dend i%20Images/hotel-1.jpg](http://dendilake.com/Dend%20Images/hotel-1.jpg)gaafa 23/06/ 2016 sa’a 9:00
- http://maddawalaabuupress.blogspot.com/p/blog-page_20.html) gaafa 23/06/2016 sa’a 3:00
- <http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Folklore> 2016 gaafa 23/06/2016 sa’aa 3:00
- ጨምድስ. (1997).“ ምግብነክስነቃልበአምቦኦሮጥ፡፡
- ፈቃደ አዘዘ. (1985). “ስነ-ቃል”. አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፡፡
- _____(1999). *የስነ-ቃል መመሪያ*.አዲስ አበባ፤ አልፋ አሳታሚ፡፡

Dabaleewwan

Dabalee A

YUUNIVARSIITII FINFINNEE

FAAKAALTII DHAABBATA QO'ANNOO AFAANIITTI

DAMEE BARNOOTA AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKILOORII

Afgaaffii

Kaayyoonafgaaffiikanaa

qorannoomatadureeGa'eeFookilooriinOromooIspoortiiAadaa/GombisaFarda/

KeessattiQabujedhuuf raga

funaanuuufwaanta'eefyaadakamirraaiyyuubilisata'uunshakkiitokkomaleedeebiikeessan
akkalaattankabajaangaafatamtanijirtu.

Ajaja I: Ragaadhuunfaa

Saala -----umurii 20-30 ---- 30-40-- 40 fi ol-----barumsa -----

Gaa'ela: kanFuudhe/heerumte-----kanhinfuune/hineerumne---- kanhiike/te-----

Ajaja II=Waangaafatamteakkaataasirriindeebisi.

1. SirboonniHaawaasaOromookeessattigombisafardaawaliinbeekamoota'anjiruu?
Maalfa'i?
2. Akkamittitaphatamu? Maaljedhu? Yoomtaphatamu?
3. Meeshaanittiintaphatanmaalfa'i?
 - Maalirraahojjatama?
 - Eenyutuhojjata/ akkamitti?
 - Hiikaakkamiiqaba?
4. Bu'aa meeshaa kanaa maali?
5. Eenyufa'aatu gombisa fardaa taphata?
6. Jijjiiramni tapha gombisa fardaa bara duriifi yeroo ammaa jiraa?
7. Naamusni gombisa fardaa keessa jiraa ?
8. Miidhaan gombisa fardaa irratti mullatu maali?
9. Faayidaan Sirboonnigombisafardaawaliinsirbaman qaban maalfa'i?
10. Waantonnisirbaaadaa kana irraandhiibbaafiduu danda'anjiruu?
Yoojiraatan,maalfa'a?
11. Sirbiyknierooduriifiammaataphagombisafardaairrattisirbamutokkummaa?
Jijjiiramaakkamiitujira?
12. Meeshaanaadaagombisafardaairrattiduriikaaseetajaajilakennanhangaammaattij
ijjiiramaqabuu'yooqabuta'e , gaaffiittiaanudeebisi.

T L	Meeshaaduriikaaseehangaammaattitaja ajilakennaajiran	Kandurturaniiamm ahinjirre	Kandurhinturreammabakkabu' an/dabalaman/
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
1 0			

13. Yaadaarmaangadiikeessajiruakkailaalchakeettideebisi.

- a. FookilooriinOromooIspoortiaadaafbu'aaqabaa? Eyee yoo jette bu'aan isaa maali?
- b. Fookilooriin Oromoo Ispoortii aadaa irratti miidhaa qabaa? ? Eyee yoo jette miidhaan isaa maali?

14. . FookilooriinOromooYoomessaIspoortiinaadaa/gombisafardaa/
akkamiikeessattitajaajilakenna?_____

15. Waa'ee FookilooriiOromooIspoortiaadaa/gombisafardaa/ keessaa ilaalchisee
yaada biraa yoo qabaatte ibsi ._____

Dabalee B

YUUNIVARSIITII FINFINNEE

FAAKAALTII DHAABBATA QO'ANNOO AFAANIITTI

DAMEE BARNOOTA AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKILOORII

Daawwannaa

Kaayyoon daawwannaa Qorannoo Digrii 2^{ffaa} guuttachuuf taasifamuuf odeeffannoo gumaacha gochuu danda'u argachuuf gombisa fardaa Yoomessa Uummamaa /Natural setting/ Keessatti argamuudhaan qabxii gadii irratt ixitteefachuun daawwannaan raawwatamejira. Kunis meeshalee kanneen suura kaasuuf fayyadaniifi waraabbii sagaleetiif oolanitti dhimma bahuun raawwatame.

1. Iddoo
 - Kanhirmaattonniittitaphataniifi
 - Daawwatootaaturan
2. Haalahirmaattotaa
 - Uffannaa fi
 - Gochaisaanii
 - Jalqabbiidura
 - Yerootaphaa
 - Tapha booda.
 - Meeshaaittitaajaajilaman
3. Duraaduubataphichiittiinta'ukeesstimaalakjedhanhari'aafidheessaan
 - Yeroogulufuuf qophaa'u
 - Yerootaphaa
 - Tapha booda

Dabalee C

Ragaa Odeeffannoo Kennitoota afgaaffii

Odeeffannoo kennitoonni kuni hundi isaanii baadiyyaa ganda adda addaa keessa kan jiraatan ta'ee kanneen amma gombisa fardaa taphataniifi yeroo durii kan taphataanii kan dhiisanii dha. Isaan hundinuu waa'ee fookiloorii Oromoo gombisa fardaa waliin jiru irratti yeroo duriifi ammaa walbira qabuun afgaaffii qophaa'e irratti hundaa'uun kanneen gaafatamanidha.

T.L	Maqaa	saal a	umu rii	Ganda	Sad. barumsa a	hojii	guyyaa
1	Alamuu Dibaabaa	Dhi	29	Qooftuu	Kuta-8	Qo.bula	26/3/2008
2	Iyyaasuu Guutamaa	>>	64	>>	Kuta-3	>>	26/3/2008
3	Bokonaa Nagaasaa	>>	26	Bajiro	Kuta-6	>>	27/3/2008
4	Sobbooqaa Ida'ee	>>	85	>>	-	>>	27/3/2008
5	Tasfaayee Dhiyanaa	>>	35	Horataa	Kuta-3	>>	22/4/2008
6	Kolooboo Qorichaa	>>	98	katkataa	-	>>	23/5/2008
7	Amaaraa Tafarraa	>>	50	Gololee	Kuta-4	>>	27/4/2008
8	Fisahaa Tujjoo	>>	66	Qabaa	-	>>	28/5/2008
9	Warqinaa Lamaa	>>	70	Geshar	-	>>	4/6/2008
10	Taasisaa mullataa	>>	28	Goljaa	Kutaa10	>>	27/4/2008
11	Tafarraa Baayisa	>>	55	Hubatoo	Kutaa 3	>>	1/6/2008
12	Digaafee Mullataa	.>>	85	Giincii	-----	Daldala	23/3/2008

Dabalee D

YUUNIVARSIITII FINFINNEE

FAAKAALTII DHAABBATA QO'ANNOO AFAANIITTI

DAMEE BARNOOTA AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKILOORII

Bargaaffii

Kaayyoon bargaaffii gaaffii kanaa qo'annoo mataduree Ga'ee fookilooriin Oromoo Ispoortii keessatti qabu jedhuuf raga funaanuuf waan ta'eef kana beekuudhaan dhimma kam irraa iyyuu bilisa ta'uun shakkii tokko malee deebii keessan akka laattan kabajaan gaafatamtanii jirtu.

Ajaja I Ragaa mataa keetii akka gaafatamteetti deebisi. Mallattoo 'X' iddoo barbaachisutti kaa'i.

Ragaa Dhuunfaa: Saala-----, Umurii 20-30-----, 31-40-----, 41 fi ol-----

Haala gaa'elaa -kan hin fuudhii / hin eerumiin-----

-kan fuudhe / heerumte/-----

-kan hike/ hiikte/-----

Sadarkaa barumsaa Dipiloomaa-----, Digirii-----, MA-----

Ga'ee hojii-----

Ajaja II .Akkaataa gaafatamteen deebisi.

1. Waajirri aadaafi Turiizimii Oromiyaa aadaa Oromoo guddisuuf karoora qabaa?Eeyyee--- Lakki-----
2. Waajirri aadaafi Turiizimii Oromiyaa aadaa oromoo guddisuuf goda hambaa bifa jireenya durii mullisuun baadiyyaa ykn bosona keessati karoora qabaa? Eeyyee--- Lakki-----
3. Gaaffii tokkoffaa 'eeyyee' yoo jette kan armaan gadii keessaa kam irratti dalagaa jira? Mallattoo 'X'kaa'i.
 - 3.1. Kitaablee aadaa irratti barreeffaman olkaa'uu.-----
 - 3.2.Namoota aadaa Oromoo irratti hojjatan jajjabeessuu.-----
 - 3.3.Meeshaalee aadaa goda hambaa keessatti walitti qabuu.-----
 - 3.4.Agarsiiisa aadaa Oromoo iratti godhamu jajjabeessuu.-----
 - 3.5.Barumsa ykn leenjii aadaa Oromoo irratti kennuu.-----

4. Kan Waajjirri Aadaafi Turiizimii Oromiyaa kan inni irratti hin hojjanne kami? Mallattoo ‘X’kaa’i.
 - 4.1. Leenjii aada Oromoo irratti -----
 - 4.2. Leenjii akkataa tolfama meeshaa aadaa -----
 - 4.3. Leenjii nyaata aadaa irratti-----
5. Daawwattoonni Waajjira Aadaafi Turiizimii Oromiyaa dhufan kan argachuu hin dandeenye isa kami? Mallattoo ‘X’kaa’i.
 - 5.1. Agarsiisa nyaata aadaa.-----
 - 5.2. Agarsiisa uffata aadaa-----
 - 5.3. Agarsiisa meeshaa aadaa.-----
 - 5.4. Agarsiisa sirna tapha qillee.-----
 - 5.5. Agarsiisa sirna tapha saddeeqaa.-----
 - 5.6. Agarsiisa sirna gombisa fardaa .-----
 - 5.7. Agarsiisa sirna tapha darbannaa xiyyoo-----
 - 5.8. Agarsiisa bishaan daakaa.-----
6. Waajjirri Aadaafi Turiizimii Oromiyaa biyyattii keessatti karoora waggaa dheeraa qabaa? Eeyyee ---- Lakki-----
7. Gaaffii ja’affaa ‘eeyyee’ yoo jette karoorri inni guddaan waggaa meeqa?----
8. Karoora Waajjirri Aadaafi Turiizimii Oromiyaa akka galma ga’u ga’ee taphachuu kan danda’an kami? Mallattoo ‘X’ kaa’i
 - 8.1. Mootummaa Naannoo Oromoyaa-----
 - 8.2. Mootummaa federaalaa-----
 - 8.3. Abbaa Qabeenyaa-----
 - 8.4. Namoota dhuunfaa-----
9. Akka ilaalcha keetti Waajjirri Aadaafi Turiizimii Oromiyaa qabxiilee armaan gadii irratti xiyyeeffannoon inni qabu sadarkaan isaa ammami?

Akaakuu hojii	Sadarkaa xiyyeeffannoo				
	Baay'ee olaanaa	Olaanaa	Jiddu galeessa	Gadi aanaa	Hinjiru
Meeshaalee aadaa durii					
Uffata aadaa					
Nyaata aadaa					
Iddoo seena qabeessa					
Seenaa goototaa					
Waa'ee lola Oromoo durii					
Sirboota aadaa					
Waa'ee fuudhaafi heerumaa					
Sirna awwaalchaa					
Ispoorii aadaa					
Qoricha aadaa					
Diraamaafi Tiyaatira					
Qophii barruulee gara garaa					
Barreeffama asoosamaa					

10. Waajjira Aadaafi Turiizimii Oromiyaa hojii isaa irratti rakkoon isa muudatu kami?

Mallattoo 'X' kaa'i.

- 10.1. Hanqina human namaaa-----
- 10.2. Hanqina baajataa-----
- 10.3. Hanqina galmaa agarsiisaa-----
- 10.4. Hanqina meeshaalee durii-----
- 10.5. Haqina lafa bal'aa-----

11. Hojiiwwan ispoortii aadaa ilaachise Waajjira Aadaafi Turiizimii Oromiyaa hojjateefi karoora inni irratti baafatee jiru yoo jiraate ibsa godhi.

- A. Hojii raawwatame
- B. Karoor.....

Dabalee E

Ragaa Suuraa

Taphatoota gombisa fardaa yoomessa uumamaa keessatti



Suura dirree tpha gombisa faradaa mullisu

Dabalee F

Suura haala qorataa mullisu



Qorataa dirree qo'annoo keessatti obbo Amaaraa Tafarraa gaaf 27/4/2008 sa'a7:00



Qorataa yeroo afgaaffii obbo Sobbooqaa Ida'ee waliin gaafa 27/3/2008

sa'aa 4:00

Dabalee G

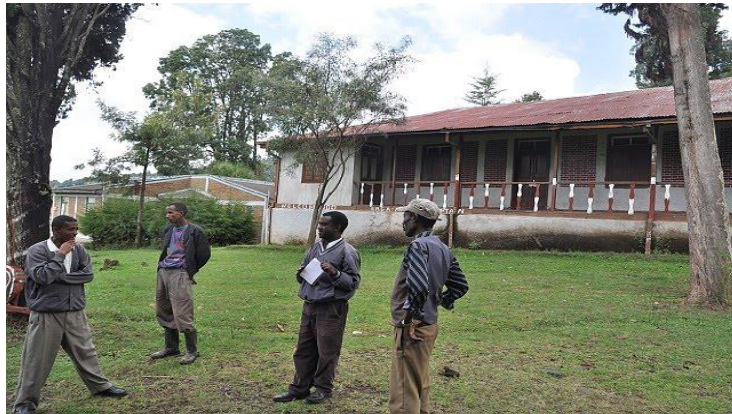
Iddoowwan seena qabeessa.



Bosona cllimoo kan waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Dandiitii fudhatame



Haroo Dandii kan WATADtiiIrraa fudhatame .



Masaraa Mootummaa kan bosona Cillimoo keessaa kan WATADtiiIrraa fudhatame

Dabalee H

Sirboota qaaceffaman

A.

kan jalaa qaban

Kan baasan

Hoo birroolee kawoo
Laal kawoo
Faanaan fardaa cite
Jorraa yaa babbareeda koo
Laal kawoo
Kan itti hejjetanii
Jorraa yaa babbareeda koo
Kan baasu
Yaa jorraa yaa babbareeda koo
Laal kawoo
Ijoollee walii dhufee
Jorraa yaa babbareeda koo
Laal kawoo
Kan itti abdatanii
Jorraa yaa babbareeda koo
Laal kawoo
Haramtuu shunkurtii
Jorraa yaa babbareeda koo
Laal kawoo
Harki daaraa qaba
Jorraa yaa babbareeda koo
Laal kawoo
Darbattuu huggumii
Jorraa yaa babbareeda koo
Laal kawoo
Dhiirri eelaa qaba
Jorraa yaa babbareeda koo
Laal kawoo
Odolcha hinmiicanii
Jorraa yaa babbareeda koo
Laal kawoo
Buraanburree ta'aa
Jorraa yaa babbareeda koo
Laal kawoo
Dhiira irraa hin dheessanii
Jorraa yaa babbareeda koo
Laal kawoo
boruuf komii ta'a
Jorraa yaa babbareeda koo

Kaawoo yaasi'a fardaa hoo

Hoo birroolee kawoo
Kaawwoo yaa si'a frdaa hoo

Hoo birroolee kawoo
Kna jalaqabu

Kaawwoo yaa si'a frdaa hoo

Hoo birroolee kawoo
Kaawwoo yaa si'a frdaa hoo

Hoo birroolee kawoo
Kaawwoo yaa si'a frdaa hoo

Hoo birroolee kawoo
Kaawwoo yaa si'a frdaa hoo

Hoo birroolee kawoo
Kaawwoo yaa si'a frdaa hoo

Hoo birroolee kawoo
Kaawwoo yaa si'a frdaa hoo

Hoo birroolee kawoo
Kaawwoo yaa si'a frdaa hoo

Hoo birroolee kawoo
Kaawwoo yaa si'a frdaa hoo

Hoo birroolee kawoo
Kaawwoo yaa si'a frdaa hoo

Hoo birroolee kawoo
Kaawwoo yaa si'a frdaa hoo

Hoo birroolee kawoo

B

Kan baasu

Birroolee yaabooka koo
Ashuffee muramaa yaa booka koo
Dhufte ijoolleen gaaalee “
Kan fardaa mummuraa “
Laga caancoo waraabime
Hin sodaatiin yaa kormee koo
Irraan geessee waraanimee yaa booka koo

Kan jalaa qaban

Birroolee yaabooka koo
“
“
“
Laga caancoo waraabime
Hin sodaatiin yaa kormee koo
Birroolee yaabooka koo

Sareen teepha nyaattee	“	“
Gadheen dheeffa yaddee	“	“
Hiyiyaan kufnaaniii	“	“
Dhakaa daakuu maaf buqqisuu		Dhakaa daakuu maaf buqqisuu
Sanyii raatuu maaf dubbisuuree	yaa booka koo	Birroolee yaabooka koo
Takkaan haara haarsaa	“	“
Furri yaa gubatu	“	“
Takkan goota faarsaa	“	“
Seenaan hamul’atu	“	“
Akka gootu yaa kormee koo		Akka gootu yaa kormee koo
Gaattiraa dheeraa korii		Gaattiraa dheeraa korii
Goomattuu keessatti horii ree	yaa booka koo	Birroolee yaabooka koo
Akaawuman nyaadhaa	“	“
Maal mi’ooftuun kuni	“	“
Anuu gootan jaal’aa	“	“
Maal si’ooftuun kuni	“	“
Qotiiyyoon hin qotuu	“	“
Irra buusi qaccee	“	“
Dabooroon hin loluu	“	“
Irraa fuudhi gaalee	“	“
Yaa uddeellaa gaangoo	“	“
Maal lallaafuu kuni	“	“
Abbaaf ilmaan loluu	“	“
Maal ayyaantuun kunii	“	“
Moo yaa sagalee koo	“	“
Budaatu nanyaatee	“	“
Kan garaan assaabuu	“	“
Kan qalbiin isaa yaadu.	“	“
Osoo dhugaa taatee	“	“
Odolcha dulloomee	“	“
Yaa eegee soruu isaa	“	“
Dabooroo sardamee	“	“
Yaa dafee loluu isaa	“	“
Hiddii xixinnashoo	“	“
Ol aaneet qolaanaa	“	“
Ishee xixinnash	“	“
Achi aanee kofallaa	“	“

C

Oo yaa birraa
 Birraan bari’ee
 Farda biti yaa gootaa
 Oo yaa birraa
 Yagoota yagootaa
 Oo yaa birraa
 Maal biyyanaa gootaa
 Oo yaa birra
 Gacahana abbaa fardaa
 Oo yaa birra
 Dawween hin qabatuu
 Oo yaa birraa
 Tapha goofa dhiira
 Oo yaa birraa
 Seesaan hin taphattuu
 Oo yaa birraa
 Birraan bari’ee
 Farda biti yaa gootaa

D

Ookawoo Ookawo
Oo-kawoo leensaa
Birraan dammaa beektaa
Ororaa qincee
Seesaan asittuu cichee
Maal godhuu garuu
Ookawoo Ookawo
Oo kawoo leensaa
Birraan dammaa beettaa
Ookaa Ookawoo
Ookawoo leessa
Warra gaalee beekta
Ookawoo Ookawoo
Ookawoo leensaa
Birraan dammaa beektaa
Ookawoo Ookawo
Okawoo leesaa
Warra Dandii beekta
Ookawo Ookawo.....

E

Daalen daaleen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee. X 2
Sagalee naa qaphuu
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Gombisa naaf taphuu
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Sagalee naaf qopheessii
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Daalee naaf si'eessii
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Daalen daaleen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee. X 2
Nyaanni marqaa wayyaa
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Yoo mi'eessaan tole
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Taphni daaleen wayyaa
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Yoo si'eessan tole
Daalen farduma yaa gadhee
Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Daalen daaleen farduma yaa gadhee
abbatu sooree shoolee yaabbata malee. X 2
Gachana abbaa fardaa

Daalen farduma yaa gadhee
 Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
 Lafoon hin qabatuun
 Daalen farduma yaa gadhee
 Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
 Osoo akka garaa koo
 Daalen farduma yaa gadhee
 Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
 Gadheen hin taphatuu.
 Daalen farduma yaa gadhee
 Abbatu sooree shoolee yaabbata malee.
Daalen daaleen farduma yaa gadhee

F

Gurroo lee yaa booka koo x 2
 Dhakaa daakuu
 Diinqa dhaabu
 Dhakaa daakuu
 Diinqa dhaabu
 Hammanaafuu dhiira
 Hin waamure yaa booka koo
Gurroolee yaa booka koo x 2
 Dhagaa daakuu
 Daakuu gibe
 Dhagaa daakuu
 Daakuu gibe
 Ammanaafuu
 Dhirri dhibee ree Yaa booka koo
Gurreelee yaa booka koo x 2
 Dhakaa dakuu
 Daakuu gibe
 Dhakaa dakuu
 Daakuu gibe
 Ammanaafuu
 Seesaa dhufeeree Yaa booka koo
Gurroo lee yaa booka koo

G

Ookawoo Ookawoo
 Ookawoo Ookawoo
 Ookawoo leensaa
 Ookawoo leensaa
 Qabi kawoon leensa
 Qabi kawoon leensa
 Ookawoo leensaa
 Manni Jalataa eessa?
 Ookawoo leensaa
 Manni Jalataa eessa?
 Ookawoo Ookawoo
 Ookawoo Ookawoo
 Ookawoo leessa
 Mani Tulluu eessa?
 Ookawoo leessa

Mani Tulluu eessa?
 Ookawoo Ookawoo
 Ookawoo Ookawoo
 Okawoo leensa
 Bakki wal argaa eessa?
 Ookawoo Ookawoo

H

Noor Noor yaabiddeena x 2
Biddeenaaf waaqa saganna x 2
 Biddeen yaa warqii koo
 Farsoo yaa nadhii koo
 Biddeenaaf waaqa sagannaa.
Noor Noor yaa biddeena x 2
 Biddeenaaf waaqa sagannaa
 Kaleessa gal'galaa
 Yaa galgaleessituu
 Anuu jira jettee
 Na hin jajjabeessitu
 Noor Noor yaa biddeenaa
 Biddeenaaf waaqa saganna.
Noor Noor yaa biddeena x 2
 Bidden yaa warqii koo
 Farsoo yaa nadhii koo
 Biddeenaaf waaqa saganna.
 Noor Noor yaa biddeenaa

Dabalee I

Eebba 1^{ffaa}.

Yaa Waaq galata!
 Galata!
 Yaa Rabbi Galata!
 Galata!
 Booruu gannaa nu oofkalchitee galata !
 Galata !
 Booqaa birra nu agarsiiftee galata!
 Galata!
 Namni Ayyaana kanaa bahe yaa oofkalu!
 Yaa oofkalu!
 Taphataan yaabbatee bahee kooraa rarraafatee hin galin!
 Hin galin !
 Colleen nama baatee bahee kooraa duwwaa hin galin!
 Hin galin !
 Waraansi waraansa basoqqee haa ta'u!
 Haa ta'u!
 Colleen yaa oofkalu!
 Yaa oofkalu!
 Bolli dibdibbee haa ta'u !
 Haa ta'u!
 Tulluubbeen dirree haa ta'u!
 Haa ta'u!
 Gufuun isin hin dhahin !
 Hin dhahin !
 Mana nagaatii baatanii mana nagaatti galaa!

Eebba 2^{ffaa}

Yaa Waaq abeet!
Abeet!
Yaa Rabbi Abeet!
Abeet!
Yaa Waaqa nagaan nu oolchi!
Nu oolchi!
Yaa Rabbi nagaan nu oolchi!
Nu oolchi!
Gufuu nu lagi !
Nu lagi!
Collee bahe nagaan galchi!
Galchi!
Dargaggoo bahe nagaan galchi!
Galchi!
Maanguddoo bahe nagaan galchi!
Galchi!
Dirree kana nuuf eebbisi!
Eebbisi!
Nama karaa malee dhufu nu irraa qabi!
Qabi !
Farda karaa malee dhufu nu irraa qabi!
Qabi !
Baanee nagaan nu galchi!
Galchi!....

Eebba 3^{ffaa}

Horaa badhaadhaa!
Kormi cirri haata'u!
Rimaan happee haata'u!
Qoonqoon quuf haa ta'u!
Lubbuun bultuma haa ta'u!
Okolee haa marmaartu!
Sanyii keessan lafti hin qabi!
Dubbii keessan gamin hinqabiin!
Wagga nagaa ga'aa quufa!.....